

HISTORIJSKI ZBORNIK

Godina XVII

Zagreb 1964

Broj 1—4

GENEZA FRANKOVE STRANKE

Mirjana Gross

1. Socijalna podloga Frankove stranke u vrijeme njena nastajanja¹

Vrhunac pravaštva u osamdesetim godinama omogućila je teška kriza učvršćivanja kapitalizma, s obzirom na specifičan položaj Hrvatske u okviru dualizma. Opća stagnacija, koja obilježava ekonomski život od Mažuranićeva razdoblja dalje, počinje oko 1890. ustupati mjesto privrednom razvoju, povezanom s ekonomskim usponom u Habsburškoj monarhiji. Taj povlači za sobom skromno napredovanje domaće buržoazije, vidljivo, sa svim svojim posljedicama, tek u ubrzanom ritmu ekonomskog razvoja poslije 1895. Usprkos velikim izravnim i neizravnim porezima i teškim obavezama zbog povećanja vojske potrebne za osiguranje »velevlastnog« položaja Monarhije i podržavanje dualizma, izvještaj zagrebačke trgovačko-obrtničke komore konstatira od 1886—90. skroman napredak, koji se, dakako, ne može ni u čemu usporediti s onim u Ugarskoj. Iz izvještaja se jasno vidi da njegovi autori, pripadnici opozicione Neodvisne narodne stranke (»obzoraša«), pripisuju taj napredak isključivo općenitom razvoju kapitalizma, koji je jači od konkretnih akcija dualističkih faktora s ciljem njegova kočenja u Hrvatskoj.²

Promjene u Stranci prava oko 1890. osnivaju se velikim dijelom na kapitalističkom razvoju koji zahvaća Habsburšku monarhiju između 1880. i 1890. i uzrokuje posvuda rast i promjene u strukturi buržoaskog društva, a dosljedno tome i nove probleme koji se ocrtavaju oko 1890. i dovode do krize dualizma. U prvoj polovini osamdesetih godina mogli su sa Strankom prava simpatizirati svi društveni slojevi u Hrvatskoj pogođeni Hrvatsko-ugarskom nagodbom. Zajedničko ogorčenje protiv dualizma, kojemu je upravo Stranka prava dala pun sadržaj, potiskivalo je u pozadinu suprotne interese unutar društva i s obzirom na to što je društveno raslojavanje teklo vrlo polagano zbog eko-

¹ Ovo je nastavak moje radnje: Osnovni problemi pravaške politike 1878—87, HZ XV, 1962. Čitalac će moći da prati prikaz pretvaranja Starčevićeve u Frankovu stranku tek ako je upoznat sa spomenutim radom.

² Izvješće trgovačko obrtničke komore u Zagrebu za godine 1886/90, Zagreb 1892, 1—2.

nomske zaostalosti. Međutim, u razdoblju o kojem govorimo buržoazija dobiva nova obilježja koja očigledno utječu na sudbinu Stranke prava kao građanske stranke i odvajaju je od širih slojeva naroda.

Broj pripadnika buržoazije neprekidno raste u skladu sa činjenicom da je stanovništvo Hrvatske i Slavonije poraslo 1880—90. za 15,53%, a u gradovima za 14,96%. U županijama Lika i Krbava, Modruš-Rijeka, Zagreb i Varaždin, iz kojih se većinom pristaše Stranke prava regrutiraju, postotak porasta stanovništva u tom razdoblju znatno zaostaje za drugim ekonomski razvijenijim županijama. Štaviše, u važnim pravaškim središtima Senju i Bakru broj se stanovnika smanjio za 8,35% odnosno 2,60%. Stanovništvo većih gradova u užoj Hrvatskoj poraslo je za svega 6,71%, dok je u Slavoniji i Srijemu poraslo za 13,09%. Pravaški centri u Slavoniji nalaze se u malom broju samo u Požeškoj županiji, prije svega u Brodu i okolici. Stanovništvo grada Zagreba poraslo je za 32,60%.³ Ovi podaci pokazuju da je tržište u užoj Hrvatskoj skućenije nego što je u Slavoniji i Srijemu, a buržoazija nezadovoljnija jer ima manje mogućnosti za napredak, što je primorava da se odazove pravaškoj propagandi.

Položaj domaće buržoazije ilustrira razvoj akumulacije kapitala, koja se vrši prije svega kod međusobno nepovezanih štedionica lokalnog značenja.⁴ Sve te štedionice raspolažu dioničkim kapitalom koji se kreće prosječno između 10 000 i 40 000 forinti, uz malobrojne iznimke.⁵ Značajno je da se broj banaka nije promijenio od Mažuranićeva razdoblja pa sve do 1890, što najbolje odražava stagnaciju koja obilježava osamdesete godine. Svi se novčani zavodi bore s velikim poteškoćama, što im smanjuje profite u razdoblju 1885—1890. Štedionice i vjeresijske zadruge oporavljaju se 1890, vjerojatno kreditiranjem skromnih mogućnosti intenzivnije poljoprivrede. Naprotiv, tabela banaka iskazuje znatan porast profita tek 1893, što se mora pripisati osnivanju režimske Hipotekarne banke. Nasuprot poteškoćama u Hrvatskoj, akumulacija kapitala u Ugarskoj toliko je napredovala da je proces postepenog smanjenja razlika u privrednoj snazi austrijskog i mađarskog kapitala postajao očigledan. Činjenica što hrvatska buržoazija ne sudjeluje u tom razvoju mora izazvati njeno ogorčenje.⁶ I pored krize novčanih zavoda do početka devedesetih godina, štedni ulošci stalno rastu. Povećani broj pripadnika buržoazije ulaže svoj novac u novčane zavode, koji ga posuđuju uz visoke kamate. Drugih mogućnosti stjecanja profita tada uglavnom nije bilo.

³ Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije I 1905, Zagreb 1913, 5.

⁴ Usporedi statistiku novčanih zavoda, njihovih profita i kretanja štednih uložaka, Statistički godišnjak I, 556—8, 573.

⁵ Podatke o bankama i štedionama donosi: Compass, Finanzielles Jahrbuch für Oesterreich- Ungarn, 1890—1895, Wien 1890—95.

⁶ P. H a n á k, Probleme der Krise des Dualismus am Ende des 19. Jahrhunderts, Studien zur Geschichte der Österreichisch-ungarischen Monarchie, Studia historica 51, Budapest 1961, 369. Pravaška Hrvatska vrši usporedbu između razvoja banaka u Hrvatskoj i Ugarskoj i konstatira da je neuspjeh banaka u Hrvatskoj posljedica nepostojanja financijske samostalnosti. Hrvatska 4, 19. II 1892.

Istakla sam ulogu rasta i izmjene u strukturi buržoazije za pojavu Frankove stranke. Već letimičan pregled njene štampe poslije 1890. pokazuje da su upravo trgovci u pokrajini najagilniji i najvažniji element stranke, a iza njih slijede obrtnici. Izvještaji zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore mogu objasniti ovu pojavu.

Trgovci i obrtnici na području TOK Zagreb 1881—90:

God.	broj			porast u pojedinoj godini		
	trgovci	obrtnici	zajedno	trgovci	obrtnici	zajedno
1881	1557	7231	8788	—	—	—
1882	1887	7926	9813	330	695	1025
1883	2056	8374	10430	169	448	617
1884	1974	8665	10639	—82	291	209
1885	2130	8999	11129	156	334	490
1886	2567	10854	13421	437	1855	2292
1887	2707	11360	14067	140	506	646
1888	2881	12309	15190	174	949	1123
1889	3092	12829	15921	211	520	731
1890	3356	13469	16825	264	640	904
Svega				1799	6238	8037

Grupa	broj		porast	
	1881	1890	apsolut.	%
trgovci	1557	3356	1799	112,4
obrtnici	7231	13469	6238	86,6
zajedno	8788	16825	8037	91,3 ⁷

Iz tabele se dakle vidi da se broj trgovaca i obrtnika na području zagrebačke komore gotovo dvostruko povećao u razdoblju 1881—90, a da je porast trgovaca veći od porasta obrtnika, iako im je apsolutni broj manji. Po svom utjecaju u lokalnim razmjerima, trgovci znatno nadmašuju obrtnike. Zato se oni, a manje obrtnici, broje među najuglednije pravaše u svojim mjestima. Porast broja i uloge trgovaca objašnjava izvještaj zagrebačke komore ovako:

⁷ Izvješće trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1881—1885, Zagreb 1887, 318. Izvješće 1886—90, n. dj., 455.

»Razgranjenjem željezničkih sveza i pomnoženjem cesta, poštovnih i brzojav-
nih ureda u zemlji, olakšao se je silno promet trgovački. Danas nenadeš trgov-
ca samo u većih mjestih; umnožavanjem obćila razvio se je trgovački promet
toli znatno, da ide u račun trgovcu otvoriti dućan i u manjem mjestu, jer je
dobava robe uz povoljne uvjete osjegurana.[...] Prije je pućanstvo sa sela mo-
ralo poći u grad, da si nabavi potrebno, danas mu nudja selski sitničar iste
proizvode, kao i trgovac sa mješovitom robom, evo zašto mu nije više potrebno
da ide u grad.«⁸ Ovo stanje ilustrira slijedeća tabela:

Struka	broj			porast
	1831	1890	apsolut.	%
Sitničari	526	1608	1082	200,6
Trgovci mješovitom robom	665	647	—18	—2,7
Ostali	366	1101	735	200,8
Svega	1557	3356	1799	112,4

Struka	1831		1890	
	broj	%	broj	%
Sitničari	526	33,8	1608	47,9
Trgovci mješovitom robom	665	42,7	647	19,3
Ostali	366	23,5	1101	32,8
Svega	1557	100,0	3356	100,0⁹

Prema tome trostruki porast broja sitničara ukazuje na činjenicu da su oni sada otvorili radnje u gotovo svim malim mjestima, što dovodi do konkurencije između njih i trgovaca mješovitom robom u većim mjestima. Razumije se da su sitničari u prednosti, jer seljak radije kupuje u svom ili obližnjem mjestu nego u udaljenijem gradu. Zbog toga vidimo nazadak trgovaca mješovitom robom. Značajan je i trostruki porast trgovaca iskazanih u rubrici »ostali« tj. onih koji većinom prodaju specijaliziranu robu. Među njima se nalazi i određen broj većih trgovaca s razgranatim trgovačkim vezama. Međutim, veći trgovci imaju znatnih poteškoća. S obzirom na to valja prije svega spomenuti

⁸ Izvješće 1886—90, n. dj., 657.

⁹ Izvješće 1881—5, n. dj., 445-6. Izvješće 1886—90 n. dj., 656—7.

propadanje šumske trgovine, koju su do početka sedamdesetih godina držali u svojim rukama domaći trgovci, a od njih su mnogi materijalno podupirali Stranku prava u osamdesetim godinama.¹⁰ Poslanik Stranke prava G. Jakčin, i sam trgovac drvom i poduzetnik, podnio je Hrvatskom saboru interpelaciju zbog krize trgovine drvom. Pored konkurencije bosanskog drveta, koje bosanska vlada prodaje u bescijenje stranim kapitalistima, i opadanja cijena dužicama, domaće trgovce pogađa naročito i to što se u dražbama državnih šuma prodaju veliki kompleksi, a oni imaju dovoljno kapitala samo za kupnju manjih površina. Tako i u tom slučaju profitiraju strani kapitalisti. Ne začuđuje dakle što se Jakčin, kao i ostali pravaški zastupnici, žali što se trgovina i industrija ne nalaze u hrvatskim rukama i što svaki interes domaćeg kapitala nailazi na zapreke od strane mađarske vlade koja nastoji da spriječi konkurenciju mađarskoj robi.¹¹ I druge kategorije većih trgovaca imaju razloga da se priključe opoziciji. Uništenje velikih površina vinograda filokserom a i vinska klauzula u ugovoru s Italijom 1891. pogađaju pored seljaka i trgovce vinom. Osobito ogorčenje izaziva potpuno uništenje trgovine u Hrvatskom primorju.¹² God. 1891/2. broj trgovaca, prije svega sitničara, pada, da bi 1893. opet porastao.¹³ Ove oscilacije ukazuju na nesiguran položaj trgovaca i na njihovu spremnost da se zbog toga priključe opoziciji. Rast i jačanje trgovačke buržoazije u toku osamdesetih godina dovodi do povećanja suprotnosti između nje i širih slojeva naroda. Dio pokrajinskih trgovaca, koji se priključuju Stranci prava, više se bogati lihvom negoli trgovinom. Zato se u prvom programatskom članku socijalističke »Slobode« kaže: »Ovakove trgovine (lihva; M. G.) doniele su mnogoga seljaka u takav položaj da se je kućom, zemljom i kožom zadužio, a na taj način pojedini pako trgovci ili veleposjednik čitava sela osvojio.«¹⁴ Treba napomenuti da 1893. na području zagrebačke komore 35,7% obrtnika, a 48% trgovaca živi u gradovima. Pravaški centri u gradovima okupljaju i trgovce i obrtnike iz okolice.

Ne postoje, na žalost, adekvatni podaci za područje senjske i osječke komore. Sve činjenice upućuju na ekonomsku stagnaciju područja senjske komore.¹⁵ Dakako, i opće nezadovoljstvo zbog takvog stanja stvara pristaše Stranke prava. U okviru osječke komore opaža se napredak, ali ondje ima uopće malo pravaških središta.

Na temelju postojećeg materijala ne može se prikazati promjena u strukturi trgovaca, ali se to može uraditi za obrtničke radione.

¹⁰ Izvješće 1886—90, n. dj., 287 i d.

¹¹ Stenografski zapisnici sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (dalje HS) 1887—1892, sv. IV, 10. XII 1890; sv. V, 7. XII 1891.

¹² Barčičev govor, HS 15. II 1893.

¹³ Statističko izvješće trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1891—2, Zagreb 1893; Statist. izvješće 1893, Zagreb 1894.

¹⁴ Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća. Na izvorima historije 1. Priredila M. GROSS. Zagreb 1957, 44.

¹⁵ Glavni izvještaj o gospodarstvu, obrtu, trgovini i prometu u okružju senjske trgovačko-obrtničke komore za g. 1889, Senj 1890.

Obrtnici u Hrvatskoj i Slavoniji

	1883		1890		porast	
	apsolut.	%	apsolut.	%	apsolut.	%
bez pomoćnika	16461	63,05	22645	67,34	6184	37,48
1—5	9168	35,10	10476	31,15	1308	14,22
preko 6	485	1,85	505	1,51	20	4,12
	26114	100,00	33626	100,00	7512	28,78 ¹⁶

Tabela prikazuje porast svih grupa obrtnika, a najveći je kod obrtnika koji rade bez pomoćnika. Oni sada mogu da se pridruže Stranci prava, ali i socijal-demokratima. Za Stranku prava najvažniji je porast kategorije s 1—5 pomoćnika, koja stoji pred opasnošću da se proletarizira, a teži da se uzdigne u više slojeve buržoazije. Uzmemo li u obzir činjenicu da u početku devedesetih godina već ima radničkih štrajkova u obrtničkim radionicama, možemo pretpostaviti da velik dio obrtnika postaje sklon potpori konzervativne, a ne radikalne politike.¹⁷

Spomenuti statistički materijal o razvoju buržoazije, s obzirom na problem Stranke prava, dopunjuju konkretni stranački izvori. God. 1892. održava se konferencija Stranke prava na Rijeci. Njenu rezoluciju potpisuje 80 najuglednijih pravaša. Iste godine 86 najpoznatijih obzoraša potpisuje proglas Neodvisne narodne stranke o njenoj apstinenciji kod izbora.¹⁸ Ovi nam podaci, prema tome, pouzdano pokazuju socijalni sastav onih pravaša odnosno obzoraša koji mogu utjecati na stranačku liniju. Treba, dakako, uzeti u obzir slučajnost nekih potpisnika. Pravaška se konferencija održava na Rijeci, pa je potpisuje više Riječana, a obzoraška u Zagrebu, pa je potpisuje više Zagrepčana nego što bi se desilo da se konferencije održavaju u drugim mjestima. Međutim, radi se o vrlo važnim deklaracijama za obje stranke, pa su vjerojatno potpisani i oni koji tim konferencijama nisu prisustvovali da bi se tako pokazalo gdje se sve nalaze pristaše dotične stranke.

¹⁶ M. Zoričić, Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1885, 55. Statistički godišnjak I, 494.

¹⁷ Podaci o radionama koje imaju više od šest radnika adekvatni za godine 1883, i 1890, pa se ne mogu usporediti. Usput napominjem da u drugoj polovini osamdesetih godina počinje postepeni razvoj industrije. 1886—95. osnovano je 14 industrijskih dioničkih društava. Prije toga razdoblja bilo ih je svega 5. Compass, n. dj., 1895.

¹⁸ Hrvatska 21. V 1892. Obzor 20. V 1892.

	Stranka prava			Neodvisna narodna stranka		
	iz Zgb.	van Zgba.	ukupno	iz Zgb.	van Zgba.	ukupno
Svećenstvo	1	14	15	—	36	36
Inteligencija						
advokati	1	10	11	3	2	5
ostali	4	6	10	9	—	9
Posebnci	3	4	7	—	—	—
Obrtnici	—	1	1	8	—	8
Trgovci	1	17	18	5	5	10
Veleobrtnici i veletrgovci	1	—	1	2	—	2
Posjednici	—	12	12	10	3	13
Trgovački i bankovni činovnici i funkcioneri	—	3	3	3	—	3
Zanimanje nije navedeno	—	2	2	—	—	—
Ukupno	11	69	80	40	46	86

Upada u oči velika aktivnost svećenika u opoziciji. Od 15 pravaških svećenika 13 su župnici, a od 36 obzoraških 34 su župnici (jedan od njih je evanđeoski župnik). Opoziciono raspoloženje župnika može se objasniti otporom protiv mađarskih liberala, stupova dualizma, i nepovoljnim ekonomskih položajem u manjim župama, a kod obzoraša i Strossmayerovom tradicijom. Činjenica da u Stranci prava i Neodvisnoj narodnoj stranci djeluje isti sloj svećenstva mijenja općenito uvjerenje da se samo najniže svećenstvo orijentira pravaški. Velik broj podataka ipak ukazuje na to da većina župnika radije pomaže Neodvisnu narodnu stranku nego Stranku prava i da mladi klerici i kapelani mnogo više naginju pravaštvu nego obzoraštvu. To se iz ove tabele ne vidi, jer je tendencija vodstva Stranke prava da rezoluciju potpišu najugledniji i najpoznatiji pravaši, a to još mladi svećenici nisu. Zbog toga ne začuđuje polemika između »starih« i »mladih« svećenika u *Obzoru* i pravaškoj *Hrvatskoj*. Na svaki način, velik broj svećenika u Stranci prava nužno utječe na njeno pretvaranje u konzervativnu opoziciju. Iz tabele proizlazi da su župnici uglavnom jedini oslon Neodvisne narodne stranke izvan Zagreba. Razmjerno velik broj advokata u Stranci prava prema Neodvisnoj narodnoj stranci posljedica je slučajnosti što se konferencija održava na Rijeci. Od 10 advokata van Zagreba petorica su Riječani. Značajno je, međutim, da je jedini potpisani zagrebački advokat upravo dr Josip Frank. Rubrika inteligencije pokazuje da obzoraši imaju više potpore kod zagrebačke, a pravaši kod vanzagrebačke inteligencije. Rubrika posebnci postoji samo kod pravaša. Na temelju nekih poznatih imena (Folnegovića, koji se bavi kupoprodajom zemljišta, ili

Tuškana, sisačkog advokata, koji momentano ne vrši praksu) može se zaključiti da se pod pojmom »posebnici«, pored penzionera i rentijera, kriju ličnosti koje bi se mogle rasporediti i među posjednike i trgovce. Obzoraški obrtnici svi su Zagrepčani, vlasnici najvećih radiona i odlučni faktori u obrtničkom dijelu Trgovačko-obrtničke komore. Zapanjuje što među pravašima, koji imaju toliko pristaša među obrtnicima, fungira samo jedan od njih, a i taj je gostioničar. To se može protumačiti činjenicom što mali obrtnici pravaši nisu poznate ličnosti van svoga uskog kruga, pa njihovi potpisi na spomenutom dokumentu ne bi imali političko značenje. Vodstvo je »zaboravilo« i potpisnike seljake, koji tobože, prema pisanju pravaške štampe, predstavljaju glavni oslon Stranke prava.¹⁹ Sitna buržoazija nije dakle zastupana među potpisnicima, iako je ona potrebna vodstvu stranke prava kao argument da je cijeli narod uz nju, što bi po njihovu mišljenju moglo potaknuti odlučne faktore Monarhije da rješavaju hrvatsko pitanje u sporazumu s prvacima Stranke prava. Zato se oni i obraćaju svojom propagandom sitnoj buržoaziji, a ona je napose potrebna Franku da bi svojom popularnošću u njenim redovima suzbio otpor većine uglednih članova stranke protiv sebe. Prvaci su očigledno uvjereni da sitna buržoazija ne predstavlja revolucionarni element i ne ugrožava novi smjer, kao što bi to mogle uraditi seljačke mase s obzirom na iskustvo iz Narodnog pokreta 1883.

Budući da su opoziciono raspoloženi članovi buržoazije velikim dijelom utjecajni trgovci, oni u većem broju potpisuju pravašku rezoluciju. Jasno se vidi da se prije svega radi o najvažnijim trgovcima u pokrajinskim gradovima. Domaći »veleobrnici« tj. industrijalci i zagrebački veletrgovci, okupljeni oko Trgovačko-obrtničke komore i novčanih zavoda, naginju obzorašima, kao što ćemo vidjeti prilikom gradskih izbora 1892. U tom pogledu tabela ne daje pravu sliku. Vjerojatno se oni i ustručavaju staviti na opozicijski dokument svoj potpis, koji može izazvati poteškoće u poslovanju pod pritiskom režima. U rubrici posjednika ima među pravašima i onih koji se nazivaju veleposjednicima. Radi se uglavnom o vlasnicima srednjeg zemljoposjeda ili o kućevlasnicima. I u tom slučaju značajno je što su obzoraški posjednici Zagrepčani, a pravaški su svi izvan Zagreba. Tabela jasno pokazuje da je Neodvisna narodna stranka prije svega zastupnica svećenstva i zagrebačke buržoazije, dok Stranka prava predstavlja buržoaziju u većem broju pokrajinskih gradova i manjih mjesta. Brojni pravaški pristaše u Zagrebu su mali obrtnici, mali trgovci, studentska i srednjoškolska omladina i mladi klerici, koji svi iz spomenutih razloga ne fungiraju kao potpisnici. Gradski izbori u III kotaru, gdje bira sitna buržoazija, redovno pokazuju da pravaši imaju potporu toga društvenog sloja.

Iz spomenutih se podataka mogu izvući ovi zaključci s obzirom na formaciju Stranke prava: Srednja i sitna hrvatska buržoazija koja pristaje uz Stranku prava bila je na početku osamdesetih godina pod dojmom izvanredno teških ekonomskih i političkih prilika izazvanih dualizmom i njoj je

¹⁹ Hrvatska 24. VI 1892. I obzoraši računaju s »imućnim seljacima«, koji predstavljaju glavni oslon seoskih župnika. *Obzor* 25. X 1894., na pr., ističe njihovo sudjelovanje na stranačkoj skupštini.

odgovaralo uvjerenje pravaštva da se u okviru Monarhije ne može ništa postići. Ona je tada bila još malobrojna i slaba pa je mogla prihvatiti pravašku politiku koja je nalazila pristaša u svim društvenim slojevima. Međutim, u toku osamdesetih godina ona kvantitativno raste, sve se više odvaja od širokih slojeva naroda i suprotstavlja im se. Štaviše, započela je i diferencijacija u njenim vlastitim redovima. Interesi viših slojeva buržoazije i sitne buržoazije više nisu identični. Obilježja koja Stranka prava dobiva usko su povezana s interesima srednje buržoazije. Njen postepeni, iako skromni, ekonomski napredak, sitnoposjednički mentalitet koji ne želi riskirati revolucionarni pokret, strah od stalno buntovno raspoloženog seljaštva i proletarizacije, a poslije 1890. i radničkog pokreta — uzrokom su da ovi slojevi buržoazije slijede preokret u vodstvu Stranke prava i njegovu težnju da dođe na vlast čak i u okviru postojećeg sistema. Politika pravaškog vodstva jasno odražava sve veće suprotnosti između ojačale buržoaske klase i širih slojeva. Akcije i deklaracije vodstva sve se više ograničavaju na buržoaziju. Izjave u korist seljaštva, tako brojne u osamdesetim godinama, postaju sve rjeđe. Seljačke mase predstavljaju opasan element za Frankovu stranku, koja nastoji da se otarasi obilježja »revolucionarnosti« i »veleizdaje« iz osamdesetih godina. Vodstvo sada naglašava zakonitost i dinastičnost i želi rješavati hrvatsko pitanje pregovorima između stranačkih vođa i vrhova Monarhije, a ne širokim nacionalnim pokretom u kojem bi glavnu vojsku moglo dati seljaštvo. Sitna se buržoazija zadovoljava radikalnim frazama, preko kojih izživljava svoje nezadovoljstvo i ogorčenje, a suštinu u preokretu Stranke prava ona ionako ne razumije.²⁰

—o—

Uloga i porast buržoazije potkraj sedamdesetih i u toku osamdesetih godina određuju i fizionomiju i djelatnost dra Josipa Franka. On je došao u Zagreb iz Osijeka i svoju je karijeru započeo na početku Mažuranićeve vladavine kao advokat sitne buržoazije na gradskoj periferiji i seljaka iz okolice. Kao Židov (iako pokršten), on u to vrijeme još nije mogao voditi advokatske poslove za članove viših društvenih slojeva. Upravo sitna buržoazija birala ga je 1880. za gradskog zastupnika i omogućila 1884. njegov izbor u Hrvatski sabor. Međutim, njegova mu je sposobnost postepeno pribavila klijente među sve većim brojem trgovaca i obrtnika. Nije se ustručavao da preuzima ne baš sasvim čiste poslove bankrotiranih trgovaca, ali je branio i Davida Starčevića. Naklapanja, ogovaranja i optužbe, karakteristične za atmosferu oko njega, prate ga zbog toga u stopu od početka njegove djelatnosti. Poslije stanovitog vremena mogao je da u svoje klijente ubroji i neke odlične članove hrvat-

²⁰ V. Bogdanov smatra da je »razaranje« Stranke prava posljedica pritiska vanjskih faktora i djelatnosti koju vrše »konjunkturistički građanski intelektualci«. Po mom mišljenju, građanska inteligencija ne može biti društvena kategorija za sebe. Ona je dio buržoazije i njene se tendencije ne mogu tumačiti samo trkom njenih pripadnika za činovničkim službama, nego prije svega položajem buržoazije u određenom razdoblju. Bogdanov piše o frankovcima u knjizi: *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958, 760—766. Pojedine pasuse koji se odnose na Franka prenosi u bilješku 248 u radu: *Hrvatski pokret 1903/4 I. Rad JAZU 321, 464.*

ske aristokracije, što je svakako utjecalo na njegovu ideju o rješavanju hrvatskog pitanja na čelu s hrvatskom aristokracijom.²¹ Kroz dugi niz godina Frank je na konkretnim primjerima vidio što poslovne ljude iz svih slojeva buržoazije najviše tišti. Radilo se, dakako, o teškim uvjetima za napredak domaće buržoazije pod pritiskom hegemonije mađarskih vladajućih klasa. Njegova bezgranična ambicija da zaigra važnu ulogu u političkom životu diktirala mu je ideju da postane popularan među buržoazijom studiranjem financijskih odnosa između Hrvatske i Ugarske, čime se dotada nitko nije bavio, i da iz svog izlaganja izvede zaključak o potrebi financijske samostalnosti Hrvatske koju je željela sva buržoazija s izuzetkom Khuenovih eksponenata.

Osnovne misli u Frankovoj interpretaciji financijskog pitanja nisu se promijenile otkad su prvi put formulirane 1879, iako je u manje važnim stvarima bilo različitih varijanta. U svakoj budžetskoj debati u Saboru, on se suprotstavljao opetovanim tvrdnjama predstavnika mađarske vlade, parlamenta i štampe da Ugarska izdržava Hrvatsku, argumentima u prilog financijske aktivnosti Hrvatske. Tobožnja pasivnost Hrvatske posljedica je, prema Frankovu tumačenju, činjenica da Hrvatska mora razmjerno pridonositi za isključivo mađarske investicije. Ove stalno rastu u skladu s ekonomskim napretkom Ugarske, koji nije ni u kakvom razmjeru s ekonomskim razvojem Hrvatske. U tim prilikama, dakle, Hrvatska nikako ne može prevladati svoju pasivnost. Značajno je da Frank, s obzirom na svoju pronosiranu privrženost Monarhiji (naročito poslije ulaska u Stranku prava), rado ističe da zajednica s Ugarskom stoji Hrvatsku mnogo više nego zajednica s Monarhijom.²² Kao financijski stručnjak, on redovno izaziva pohvale svojih protivnika u redovima opozicije, a najžešće navale sa strane Khuenove »stranke«.²³

Po svojim istupima u vezi s financijskim pitanjem, koji ostaju u okviru Nagodbe jer u najboljem slučaju traže samo njenu reviziju, Frankov je postupak sušta protivnost Starčevićевой politici negacije koja u uvjetima dualizma smatra svaku akciju unaprijed osuđenom na propast. Zbog toga Frankov novi »praktični duh« izaziva odobravanje pravaške buržoazije kojoj više ne odgovara neaktivnost i isključivo čekanje na vanjske događaje.

Frankovo direktno sudjelovanje u kapitalističkim poduzećima i bankama nije ostavilo nekih tragova. Zasada mi je poznato samo to da se on nalazio u upravnom odboru domaćeg osiguravajućeg društva »Croatia«, kojem stoji na čelu obzoraš, predsjednik Zagrebačke trgovačko-obrtničke komore J. Grahor.

Drugi prvak Stranke prava, Fran Folnegović, bavi se kupoprodajom zemljišta. Naročito je aktivan pri gradnji željeznice i parcelaciji imanja u Hrvatskom Zagorju. Pri tom dolazi u kontakt s veleposjednicima, dobrim dijelom članovima aristokracije. Organi režima mogu lako spriječiti ovu vrstu poslova

²¹ Historijski arhiv u Zagrebu (dalje HAZ), Ostavština Peršić, sv. 26a.

²² HS 17. VII 1894, 20. XII 1894. Vidi npr. Frank dr Josip, Die Quote Kroatiens, Zagreb 1879; isti, Financijski odnošaj između Hrvatske i Ugarske, Zagreb 1887; isti, Govor u razpravi o obnovi financijske nagodbe, Zagreb 1889.

²³ Mađaroni uvijek opravdavaju postojeće ekonomsko i financijsko stanje argumentom da je položaj Hrvatske adekvatan njenoj ekonomskoj snazi. Oni ističu tereće koje Hrvatska snosi za zajedničke poslove Monarhije, a njene terete za zajedničke poslove s Ugarskom prikazuju u ružičastom svijetlu. Npr. I. Kršnjavi u HS 4. X 1890.

ukoliko to žele, ali Folnegoviću uglavnom ne smetaju u njegovu mešetarskom poslu.²⁴ Folnegović je pored toga član ravnateljstva Hrvatske pučke dioničke banke koju 1895. osnivaju neki veleposjednici i mađaroni. U istoj banci angažiran je pravaš dr I. Banjavčić, dugogodišnji podnačelnik grada Karlovca.²⁵ Zastupnik Starčevićeva pravca u vodstvu barun G. Rukavina veleposjednik je u Hrvatskom Zagorju. Riječki pravaši, protivnici Frank-Folnegovičeva smjera, također su poduzetnici. Najpoznatiji među njima je Andre Bakarčić, jedan od vlasnika male sušačke kožarnice. On je i član ravnateljstva »Banke i štedionice za Primorje na Sušaku«, koja je osnovana većim dijelom židovskim kapitalom angažiranim u Hrvatskoj komercijalnoj banci.²⁶ Prvak riječkih Hrvata dr Erazmo Barčić, najdosljedniji zastupnik tradicionalnog pravaštva, stalno je u financijskim nevoljama, što ga možda sprečava da igra odlučniju ulogu kako na Rijeci tako i u Zagrebu.²⁷

Zbog usporedbe potrebno je iznijeti i neke podatke za obzoraški kapital. On drži u svojim rukama pored Zagrebačke trgovačko-obrtničke komore i osiguravajućeg zavoda »Croatia« još i Hrvatsku eskomptnu banku, najveću domaću banku, koja se uz ostalo bavi i trgovinom drvima, zatim Zagrebačko prometno skladište, a sudjeluje u zagrebačkom Plinarskom društvu i Paromlinu. Imena obzoraša možemo naći u većem broju zagrebačkih trgovačkih i industrijskih poduzeća kao i novčanih zavoda. Spominjem samo dr Šimu Mazzuru, urednika *Obzora*, koji daje osnovni smjer Neodvisnoj narodnoj stranci a ima znatne ekonomske veze i utjecaj; advokat je grada Zagreba i »Croatiae« i član ravnateljstva Eskomptne banke, Plinskog društva i Paromlina.²⁸

U spomenutim poduzećima sudjeluje pored obzoraša i židovski kapital, čija je uloga važna s obzirom na Frankovo porijeklo. Židovski kapitalisti glasuju na saborskim i gradskim izborima u većini za vladine kandidate. Kod svakih se izbora i obzoraška i pravaška opozicija trudi, uglavnom bez uspjeha, da ih pridobije za sebe. Ipak, može se pretpostaviti da ni oni nisu u većini oduševljeni pristaše režima. Mnogi od njih surađuju s opozicijom u raznim poduzećima i bankama, pa i njih pogađa ekonomska politika mađarske vlade. Međutim, postoje podaci da neki od njih potajno, materijalno pomažu opoziciju.²⁹ Prima pisanju *Hrvatske*, među židovskom sitnom buržoazijom u po-

²⁴ HAZ, Peršić 26a. Arhiv JAZU, Strossmayerova ostavština (dalje SO), Folnegović Strossmayeru 3. VII 1891; Hrvatska 19. VII 1890; 14., 15. IX 1891.

²⁵ Hrvatska 25. V 1895.

²⁶ Glavni izvještaj... senjske trgovačko-obrtničke komore, n. dj., Hrvatska 9. IV 1895.

²⁷ SO; korespondencija Barčić-Strossmayer pokazuje da Barčić posuđuje novac od Strossmayera.

²⁸ Podaci o tome mogu se naći u *Compassu* i u izvješćima Trgovačko-obrtničke komore. Vidi i: F. Teodorović, Zagrebački adresar, Zagreb 1889; G. Justić — L. Strossmayer, Adresar obrtnog i poslovnog svijeta u Hrvatskoj godine 1890, Zagreb 1891.

²⁹ Prema Peršiću, jedan od najpoznatijih zagrebačkih židovskih kapitalista G. Priester potajno pomaže Stranku prava. HAZ, Peršić sv. 4. Od židovskih kapitalista koji javno pomažu Stranku prava spominje se samo građevni poduzetnik E. Korntner.

krajini ima pravaša. Sigurno se otpor, na koji Frank nailazi pri svom ulasku u Stranku prava, može djelomično pripisati njegovu porijeklu. Sam Starčević nije volio Židove jer su oni imali značajnu ulogu u krugovima bečke i budimpeštanske liberalne buržoazije kao nosioci dualističkog sistema.³⁰ Općenito Franka nisu smatrali izrazitim predstavnikom interesa židovskih kapitalističkih krugova. Na svaki način, problem antisemitizma u Hrvatskoj usko je povezan uz njegovu ličnost.

2. Početna kriza dualizma i smjer Frankove stranke

Nastajanje Frankove stranke poklapa se s posljednjim godinama relativne stabilnosti dualizma i počecima njegove krize. Ravnoteža snaga između mađarskih i austro-njemačkih vladajućih klasa, stvorena na temelju prilika 1867, mogla se uz stanovite teškoće održati sve do početka devedesetih godina. Postepeni prijelaz u imperijalizam počinje oko 1880. i uzrokuje goleme promjene s unutarnjim previranjima. Posljedice se opažaju u prvim obrisima krize dualizma na početku devedesetih godina, koji znatno utječu na obilježja frankovačkih koncepcija. Simboli relativnog učvršćenja dualizma, režimi K. Tisze u ugarskom i K. Taaffea u austrijskom dijelu Monarhije, ustupaju mjesto režimima koji uzalud nastoje da nadvladaju unutarnje proturječnosti dualizma. Čuvene parole Taaffea (*fortwursteln*) i Tisze (*quieta non movere*) odražavaju svu krutost dualističkog sistema i nemogućnost bitnih promjena u skladu s tokom razvoja, a da se ne izazove kiza dualizma.

U Ugarskoj se predstavnici vladajućih klasa okupljaju u režimskoj stranci i opozicionim grupacijama oko svoje osnovne koncepcije o »jedinstvenoj mađarskoj državi«, kojom se mnogonacionalnoj ugarskoj državnoj zajednici nameće nacionalno jedinstvena državna organizacija. Popratna pojava ove tendencije mađarskog imperijalizma je nacionalistička atmosfera, kakvu ne nalazimo nigdje u Evropi, a koja nužno izaziva neprekidno ogorčenje i otpor kod potlačenih naroda. Međutim, osim spomenutih zajedničkih interesa u svih grupa mađarskih vladajućih klasa razvijaju se u njima u toku osamdesetih godina i znatni suprotni interesi u vezi sa sve većom diferencijacijom unutar društva. Dualizam obuhvaća ostatke apsolutizma i elemente ustavnosti, a da nije ni izrazito apsolutistički ni stvarno ustavni sistem. Ideja jedinstvene mađarske države uperene protiv nemađarskih nacija i obrana veleposjednika od širih slojeva naroda zahtijeva apsolutističke metode, ali održanje uloge mađarskih vladajućih klasa u Habsburškoj monarhiji i osiguranje unutarnje samostalnosti zahtijevaju ustavnost. Ova se proturječnost rješava izgradnjom jednostranačke vlasti koja onemogućava opoziciji da dođe na vlast. Prema vani taj sistem brani ustavnost, ali u samom parlamentu potiskuje opoziciju apsolutističkim metodama. Jednostranački sistem u Hrvatskoj kopija je toga važnog obilježja dualizma u Mađarskoj. Ova se metoda vladavine održava u

³⁰ To osobito dolazi do izražaja u njegovim člancima o poznatom procesu »ritualnog« umorstva u Tisza-Eszláru; v. Hrvatska u mj. VII i VIII 1883.

Ugarskoj do propasti Monarhije, s izuzetkom vlade Koalicije 1906—09, ali već potkraj osamdesetih godina pada u krizu zbog porasta opozicije i otpora nemađarskih nacija. Izgradnja dualističkoga državnog aparata vrši se u interesu mađarske buržoazije i veleposjeda. Obilježje mu je, s jedne strane, širenje centralizacije potrebne za učvršćenje državnog aparata protiv nemađarskih nacija i širih slojeva mađarskog naroda, a s druge strane — ograničenje municipalne autonomije. U toku osamdesetih godina. Tisza je postizavao rezultate i bez radikalnih reforma, ali na kraju svoje vladavine izaziva jak otpor. Razumije se da je Tiszina vlada, u skladu s ekonomskim razvojem osamdesetih godina, pomagala napredak krupnoga mađarskog kapitala, prije svega industrijalizaciju, ali je time izazvala otpor veleposjednika »agraraca«, koji su nastojali da svoje interese stave na prvo mjesto. Tako je nastala dualistička konzervativna opozicija pod vodstvom grofa A. Apponyija koja 1892. osniva Narodnu stranku. Međutim, i Nezavisna stranka, koja okuplja srednji veleposjed i buržoaziju, znatno je porasla u toku osamdesetih godina. Isključena od vlasti na temelju jednostranačkog sistema, ona može politički djelovati samo u okviru staroga municipalnog uređenja koje pomalo nestaje pod udarom Tiszine centralizacije. Pod utjecajem ekonomskog napretka u okviru dualizma, koji obuhvaća i opozicionu buržoaziju, Nezavisna stranka više ne teži za rušenjem dualizma, ali se ne zadovoljava ni postojećim stanjem nego se bori za ravnopravni položaj austro-njemačkih i mađarskih vladajućih klasa ili, štaviše, za mađarsku hegemoniju u Monarhiji. Zbog toga ona neprekidno pokreće »državnopravna« pitanja. Težnjom prema izmjeni odnosa snaga unutar dualizma, Nezavisna stranka ipak slabi sam dualizam, jer svaka ga i najmanja promjena dovodi u krizu. Spomenuti razvoj Nezavisne stranke znatno utječe na frankovačke koncepcije.

Za razumijevanje razvoja Frankove stranke veliko značenje ima odstup Tiszina režima u početku 1890. Prije svega, postoji mogućnost da Tiszin pad povuče za sobom i njegova rođaka Khuena.¹ Za vrijeme Tiszina režima, koji se činio tako stabilan, nitko nije mogao pomišljati na to da bi umjerena opozicija mogla doći na vlast. God. 1890—95, kada nastaje Frankova stranka — za vrijeme Szapáryjeva, Wekerleova i Bánffyjeva režima — u razdoblju punom teških unutarnjih borbi i kriza u Ugarskoj, pojavljuje se atmosfera pogodna za uvjerenje da promjene unutar dualističkog sistema nisu isključene i da je moguć dolazak na vlast jedne konzervativne opozicije, u kakvu se sada pretvara nekada demokratska i radikalna Stranka prava.

Szapáryjeva vlada dolazi već u proljeće 1891. u težak položaj zbog opstrukcije Nezavisne stranke, a u proljeće 1892. sjedinjene opozicijske grupacije postižu, usprkos teroru, velik uspjeh na izborima. Osnovna poteškoća Tiszina jednostranačkog sistema, koja je dovela do njegova pada, sastojala se u obrani dualizma u onoj formi u kojoj je postojao tj. u isticanju njegove apsolutne nepromjenljivosti. Tome se suprotstavlja »državnopravna« opozicija koja ne-

¹ Hrvatska 13. III 1890. F. Šišić, Korespondencija Rački-Strossmayer IV, Zagreb 1931, 168.

prekidno zahtijeva promjene unutar dualizma. Da bi se ta pitanja, koja uzrokuju trzavice i nestabilnost režima, skinula s dnevnog reda i da bi se postiglo oslabljenje »državnopravne« opozicije, ugarska se vlada nakon izbora 1892. odlučuje na novu taktiku. Ona stavlja na dnevni red pitanje crkvenih reforma, koja se vuče već desetljećima, iako je jasno da će to izazvati golem otpor svećenstva, konzervativne aristokracije, religiozno orijentiranog stanovništva i samog Franje Josipa. Sav taj rizik ugarska vlada preuzima u nadi da će tako skinuti s vrata »državnopravno« pitanje. Međutim, ona to ne postizava, nego izaziva velike unutarnje sukobe. Već u toku 1892. stvara se zaoštrena atmosfera oko problema uvođenja civilnog braka, a Szapáryjeva vlada pada potkraj 1892. zbog plana da vojni komandant Budimpešte i predsjednik domobranskih društava zajednički okite novopodignuti spomenik domobrana iz 1848—9. i crnožutog austrijskog generala iz 1848! Namjera izaziva uzbunu javnosti koja u tom aktu vidi kaljanje uspomena na mađarske borce iz 1848—9.² Novi ministar predsjednik postaje S. Wekerle, dotada ministar financija, vrlo zaslužan za stabilizaciju mađarskih financija. Wekerleova vlada odmah proglašava crkvene reforme svojim glavnim zadatkom. Najveća borba rasplamsava se u jesen 1893. i dovodi do krize mađarske vlade, jer kralj ne odobrava postavljanje crkvenih reforma na dnevni red parlamenta. Istodobno bukne i kriza Taaffeove vlade u Austriji, koju je Wekerle znao iskoristiti; kralj je primoran da odobri prijedlog zakona o civilnom braku. U proljeće 1894. kralj pokušava da s pomoću konzervativaca onemogući politiku crkvene reforme i jačanje Nezavisne stranke. Ban Khuen pozvan je da sastavi novu vladu.³ Međutim, golem otpor na koji on nailazi u redovima same vladajuće Liberalne stranke, primorava kralja da Wekerlea ostavi na vlasti a gornji dom prisili da usvoji crkvene reforme. Ipak Wekerle pada potkraj iste godine a zamijenjuje ga D. Bánffy, ministar predsjednik »željezne ruke«.

Atmosfera neprekidnih borba u Ugarskoj, a isto tako i krize u Austriji, nužno stvara uvjerenje o mogućim promjenama u kojima bi umjerena opozicija došla do riječi i u Hrvatskoj. U tome treba gledati jedan od osnovnih uzroka privremenog povezivanja obzoraša i pravaša i neprekidnog skretanja pravaša u desno, jer je jasno da bi kralj mogao uzeti u obzir samo konzervativnu opoziciju. Činjenica da se Khuen u toku permanentnih kriza najčešće spominje kao ministar predsjednik, a da njegov neuspjeh može dovesti i do gubitka banskog položaja, određuje nesigurnu taktiku pravaškog vodstva prema Khuenu. S jedne mu se strane ulaguje, a s druge računa s novim banom koji bi se povezao s umjerenom opozicijom. Crkvene reforme nailaze i u Hrvatskoj na velik odjek, tjeraju najveći dio svećenstva u opoziciju i stvaraju osnovu za pojavu klerikalizma.

Osim spomenute situacije, koja objašnjava vjeru suvremenika u mogućnost nekih promjena u okviru dualizma, javljaju se i obrisi snaga koje se okreću protiv dualizma uopće. Stupovi Monarhije: vojska, birokracija i dinastija nisu načelno dualistički raspoloženi. Ukoliko dođu do uvjerenja da reor-

² Hrvatska 22. X i 11. XI 1892.

³ Hrvatska 2. VI i 7. VI 1894.

organizacija Monarhije bolje koristi od dualizma unutarnjem učvršćenju i osiguranju položaja Monarhije kao velike sile, oni bi, možda, pokušali da odstrane dualizam. Austrijski visoki vojni i neki aristokratski i crkveni krugovi sve jasnije pokazuju svoje nezadovoljstvo s dualizmom. I te pojave učvršćuju konzervativni smjer u pravaštvu, jer se može pretpostaviti da bi vrhovi Monarhije u slučaju reorganizacije računali s umjerenom opozicijom u Hrvatskoj. Osim toga, u početku devedesetih godina dolazi u Austriji do obnove njemačkoga centralističkog pravca. Srednja i sitna austronjemačka buržoazija nezadovoljna je s dualističkom politikom liberalne krupne buržoazije, koja ne vodi računa o njenim ekonomskim interesima i rađa u njoj uvjerenje da dualizam više koristi Mađarima nego Nijemcima i da, štaviše, ne osigurava ni hegemoniju Nijemaca u austrijskom dijelu Monarhije, napose u vezi s nacionalnim napretkom Čeha. Nositelj ove tendencije postaje Kršćansko-socijalna stranka, koja početkom devedesetih godina nastupa u militantno protodualističkom i protumađarskom duhu.

Prema tome, pod utjecajem nestabilnosti dualizma s jedne strane i protodualističkih tendencija s druge nastaje i tipično kolebanje novog smjera u pravaštvu između prihvaćanja »reformiranog« dualizma i rješavanja hrvatskog pitanja u njegovu okviru te odbacivanja dualizma, s tendencijom rješavanja hrvatskog pitanja u Monarhiji reorganiziranoj na federalističkom ili trijalističkom temelju.⁴

Za smjer pravaštva u osamdesetim godinama bila je vrlo važna uloga Rusije na Balkanu. U devedesetim godinama vanjskopolički aspekt više ne utječe bitno na orijentaciju Frankove stranke. Nada pravaša da će Rusija pomoći pri oslobođenju i ujedinjenju Hrvatske postepeno propada poslije njena povlačenja s Balkana i uglavnom ne doživljava obnovu u vezi s rusko-francuskim savezom 1891. odnosno 1893. Računati s Rusijom tj. s ratom između Austro-Ugarske i Rusije, značilo bi ustrajati na staroj pravaškoj ideji uperenoj protiv Habsburške monarhije, kao što to čini E. Barčić. Pobjednički Franko-Folnegovićev pravac, njegovo deklarativno povezivanje interesa Monarhije i Hrvatske, dobiva naprotiv izrazito proturusko obilježje u času stvaranja grupacija onih savezničkih snaga koje će nastupiti u I svjetskom ratu.

⁴ Ovo je poglavlje izrađeno na temelju slijedeće literature: Hanák P. — Sándor V. Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában 1848—1918, 3. füzet (1880—1918), Budapest 1959; Hanák P., Probleme der Krise des Dualismus, n. dj; Galántai J., Egyház és politika (1890—1918), Budapest 1960; Z. Horváth, The rise of nationalism and the nationality problem in Hungary in the last decades of dualism, Acta historica IX, 1—2, 1963; Hanák P., Skizzen über die ungarische Gesellschaft am Anfang des 20. Jahrhunderts, Acta historica X, 1—2, 1963. (na mađarskom: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. Történelmi szemle 1962/2); isti. A nacionalizmus történelmi gyökereiről, Történelmi szemle 1960/2—3. (Iz ove ankete Mađarske akademije nauka o nacionalnom pitanju uzela sam u obzir priloge V. Sándora, P. Hanáka i L. Katusa); F. Zwitter — J. Šidak — V. Bogdanov, Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji, Ljubljana 1962; A. R. Kann, The multinational empire I-II, New York 1950.

3. Počeci novog smjera u pravaštvu — Folnegović u akciji

Težnja da se Stranka prava pretvori od veleizdajničke, radikalne, u umjerenu opozicionu stranku postojala je i prije ulaska J. Franka u stranku. Zastupao ju je Fran Folnegović, smatrajući da bi Stranka prava, u sporazumu s umjerenim i utjecajnim elementima u Hrvatskoj i van nje, morala nastojati da postane vladajuća stranka i da u suradnji s odlučnim faktorima Monarhije pokuša rješavati hrvatsko pitanje. Iako je Folnegović bio najagilniji član vodstva u osamdesetim godinama nije ipak mogao nametnuti stranačkim pristajama svoje mišljenje. Stranci prava udarali su tada pečat demagog David Starčević i najpoznatiji »veleizdajnik« E. Barčić. Oni su — polazeći od temeljne ideje Ante Starčevića da Hrvatska ne može imati zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije tj. da hrvatsko pitanje treba da rješava samo hrvatski narod s kraljem bez obzira na ostale zemlje Monarhije — izvlačili konsekvencu da se samostalna i ujedinjena Hrvatska može ostvariti samo na ruševinama Monarhije. Objektivna situacija unutar Monarhije i na Balkanu u vezi sa suprotnošću između Rusije i Austro-Ugarske podržavala je uvjerenje pravaša da predstoji slom Monarhije. Folnegovićevu oportunističku inicijativu energično je sprečavao sam Ante Starčević. Tek 1887, kada je Khuen izgradio aparat s kojim je onemogućio opoziciju i kada se, najzad, Rusija morala povući s Balkana, nastajala je atmosfera koja je bila pogodna da Folnegovićeve umjerene ideje postanu dominantne u stranci. Pod utjecajem društvenog razvoja i spomenutih događaja u Monarhiji poslije 1890, Stranka prava se postepeno okreće Monarhiji i u tom procesu u tolikoj mjeri identificira interese Hrvatske i Monarhije da postaje konzervativnija od dotadašnje umjerenе opozicije Neodvisne narodne stranke. Prvi je znak ove promjene bila saborska adresa 1887, podnesena u »podaničkom« duhu koji je Starčević tada nedvosmisleno osuđivao. God. 1888. i u prvoj polovici 1889, u glavnom stranačkom organu *Hrvatskoj* ne može se još opaziti neka promjena. Silom inercije, ona još uvijek zastupa rusofilstvo i slavenstvo i težnju za slogom sa Srbima, koja obilježava pravašku štampu od 1879, a napose se odupire »austrijanštini«. Folnegović se muči da održi na okupu pravašku jezgru, jer je potkraj osamdesetih godina uslijedio pravi bijeg iz stranke. Mora dakle nastupiti događaj koji će poslužiti kao povod za početak procesa u kojem će se obilježja stranke korijenito promijeniti.

Od 28. VI do 8. VIII 1889. policijskom se odredbom obustavlja izdavanje *Hrvatske* zbog jednoga rusofilskog članka u kojem je nekoliko redaka otštampano na ruskom jeziku i ćirilicom.¹ Čini se da uredništvo *Hrvatske*, koje se stalno bori s velikim financijskim poteškoćama, stoji pred katastrofalnom materijalnom situacijom koja prijeti obustavom pravaškog organa uopće. Vjerojatno inicijativom Folnegovića, koji održava dobre odnose s Frankom (obojica su članovi zagrebačkoga gradskog zastupstva), Frank pruža *Hrvatskoj* materijalnu pomoć, iako time ne sanira njen financijski problem. On će se kasnije

¹ Hrvatska 8. VIII 1889. U prvom broju poslije obustave list zahvaljuje novosadskoj *Zastavi* što je tako lijepo pisala o njegovim teškoćama.

u više prilika hvaliti da bi *Hrvatska* bez njega propala.² Nesumnjivo je taj događaj potakao Folnegovića da se odlučno lati posla kako bi oduzeo Stranci prava njen veleizdajnički i rusofilski žig. Taj put mu je uspjeh bio osiguran.

Folnegovićeva je tendencija da se suprotstavi Starčeviću shvaćanju prema kojem se interesi Monarhije ne tiču Hrvatske. On postavlja tezu o zajedničkim interesima Hrvatske i Monarhije tj. Austro-Ugarska mora zbog očuvanja svog integriteta kao velesile riješiti hrvatsko pitanje. Logično je, dakle, očekivati ujedinjenje hrvatskih zemalja u sporazumu s odlučnim faktorima Monarhije. Njihovoj suradnji s Hrvatima tj. sa Strankom prava mora dakako prethoditi uvjerenje da pravaši nisu veleizdajnici nego konzervativni element koji želi svoj program ostvariti u okviru i u interesu Monarhije. Zbog toga Folnegović smatra svojim prvim zadatkom da odobrovolji dinastiju, Beč i Peštu. Razumije se da on ne može otvoreno istupiti s ovom koncepcijom jer bi ga žigosali kao odmetnika pravaštva. On mora biti vrlo oprezan i diplomatski taktizirati sve do časa kada položaj bude zreo za otvoren istup. Dio njegove diplomatske akcije bit će i uvlačenje Josipa Franka, kao saveznika, u Stranku prava.

Neposredno nakon privremene obustave *Hrvatske* možemo utvrditi prvi korak Folnegovićeva plana. Radi se o njegovu članku u kojem iznosi stajalište generala baruna Josipa Filipovića (koji je izvršio okupaciju Bosne i Hercegovine) što mu ga je ovaj u jednom razgovoru 1887. iznio.³ Značajno je da se Folnegović usuđuje objaviti taj razgovor tek dvije godine kasnije, nakon privremene obustave pravaškog organa. Filipović tvrdi da bi se Mađari prije pomirili s hrvatskom državnom idejom nego Srbi, drugim riječima: treba napustiti težnju za slogom sa Srbima (1887. došlo je do izborne koalicije hrvatske opozicije sa srpskim radikalima) i tražiti savez s mađarskim vladajućim faktorima. Folnegović odgovara da u Stranci prava mnogi tako misle! Rješenje hrvatskog pitanja, nastavlja Filipović, predstavlja najveći interes Austrije. Folnegović se s tim slaže i moli Filipovića da stane na put klevetanju Stranke prava zbog njene tobožnje veleizdaje. Filipović naglašava da se Hrvati moraju povezati s Austrijom. Oni ne smiju tražiti sreću u Podunavskoj konfederaciji na razvalinama Monarhije (kako je to bilo osamdesetih godina) nego u »preporođenoj« Austriji. Filipović preporuča Stranci prava politiku Draškovića. Ovo je posljednje značajno za kasniju djelatnost Folnegovića i Franka. Naime, grof Ivan Drašković je 1887. osnovao »centrum« kojem su se pridružili i obzoraši. Ta se grupa nadala da će s programom »čistoće nagodbe« udobrovoljiti dvor i osigurati njegovu potporu za rješavanje hrvatskog pitanja — hrvatskom aristokracijom tj. onim njenim dijelom koji nije podržavao na čelu s najkonzervativnijim i najlojalnijim elementima hrvatskog društva Khuena.⁴ »Centrum« se već godinu dana kasnije raspao, jer Franjo Josip nije ni pomišljao na to da odstupi od svoje dualističke politike potpunog prepustanja Hrvatske mađarskoj Liberalnoj stranci. Međutim, program »centruma« neprekidno lebdi pred očima Franku i Folnegoviću, ali i predstavnicima Neod-

² Hrvatska 23. X 1894. HAZ, Peršić 26a.

³ Hrvatska 10. VIII 1889.

⁴ Gross, n. dj., 113 i d.

visne narodne stranke, pa neće biti slučaj što će se pregovori za sjedinjenje opozicije voditi upravo pod predsjedništvom bivšeg člana »centruma« dra Š. Bresztyenszkoga. Iz spomenutog članka jasno proizlazi Folnegovićeva težnja da Stranka prava primi nagodbeno stajalište, pa ipak — Starčević šuti, iako je prije znao ustati protiv Folnegovićevih »slavosrpskih petljanija«, koje su neusporedivo manje odstupale od njegovih načela. Možda je njegova šutnja postignuta uvjeravanjem u potrebu takvog članka, ako se želi *Hrvatska* održati na životu.⁵

Proruski i slavenski duh dominira i dalje u listu, koji izražava simpatije i za srpsku radikalnu vladu i Crnu Goru. Međutim, potkraj 1889. u Starčevićim se vanjskopoličkim uvodnicima već nagovještava promjena u njegovu stajalištu prema Rusiji, koja će ga postepeno vratiti na stari osjećaj mržnje protiv Rusije što ga je prožimao do 1879.

Iza kulisa Folnegović je nesumnjivo vrlo aktivan. Možda se boji i junaka i mučenika Stranke prava Davida Starčevića, koji ujesen 1889. izlazi iz lepo-glavske kaznionice. Njegovo ustrajanje na načelima iz osamdesetih godina svakako predstavlja stalnu potencijalnu opasnost po Folnegovićeve namjere. No u prvi mah ne izaziva sukob David nego Erazmo Barčić. Nezadovoljan pasivnošću pravaša, krutim stavovima i »osobnim kultusom« Ante Starčevića, Barčić je još potkraj 1888. bio spreman da sa svojim drugovima napusti Starčevićevu stranku i da se poveže s predstavnicima Neodvisne narodne stranke, uz uvjet da oni napuste nagodbeno stajalište i prihvate radikalniju opoziciju. Premda Strossmayer zastupa Barčićev prijedlog, vodeći obzoraši boje se napustiti nagodbu.⁶ Ujesen 1889, vjerojatno pod dojmom nove atmosfere koja se počela javljati u Stranci prava i žestoke polemike između *Obzora* i *Hrvatske* koja je onemogućavala svaku zajedničku akciju protiv režima, Barčić se odlučuje da istupi iz Starčevićeve stranke. Zajedno s poslanicima A. Valušnikom i svećenikom I. Urpanijem, Barčić motivira svoj korak spomenutom polemikom osuđujući pri tom obje strane i ističući da se neće pridružiti ni jednom klubu koji se ne bi borio za sjedinjenje svih Slavena na jugu bez razlike imena i vjere. *Hrvatska* s pravom konstatira da je razlog Barčićeva istupa u tome što mu je pravaški program postao preuzak tj. što nije želio slijediti nove tendencije kojima se napušta ideja o rješavanju hrvatskog pitanja na ruševinama Monarhije a u jugoslavenskom okviru.⁷ Još jednom Barčić pokušava nagovoriti obzoraše da napuste nagodbu. U programu »Hrvatskoga državno-pravnog kluba« on zahtijeva vraćanje Rijeke Hrvatskoj i sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, ističući pri tom da su Hrvati i Srbi jedan te isti politički narod, a da bi pridobio Srbe, predlaže ravnopravnost ćirilice i latinice.⁸ Barčić želi sjedinjenje »Slavena na Jugu« u formi balkanske kon-

⁵ Folnegović kasnije tvrdi da je razgovarao s Filipovićem po Starčevićevu odobrenju. F. Folnegović, *Sada ili nikada*, Zagreb 1900, 16.

⁶ Šišić, n. dj., 47—8, 51; SO, Mazzura Strossmayeru 7. XI 1888.

⁷ *Hrvatska* 3, 12, 18. X 1889. *Agramer Tagblatt* 2. X 1889. *Obzor* 3. X 1889.

⁸ Šišić, n. dj., 94. O Barčićevu stajalištu prema srpskom pitanju v. Gross, n. dj., 101—2.

federacije, što se, dakako, ne može unijeti u program jednoga saborskog kluba. Razumije se da plašljivi obzoraši nisu bili skloni da se sporazume s »veleizdajnikom« Barčićem, pa je i ovaj njegov pokušaj propao. On ostaje sam. Da bi ipak malo prodrmao hrvatsku politiku iz mrtvila u koje ju je gurnula Khuenova čvrsta pesnica Barčić podnosi Hrvatskom saboru prijedlog da zahtijeva sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Sudbina prijedloga bila je unaprijed jasna. Mađaronska većina ga mora odbiti (jer svaka akcija u tom pravcu smeta dualizmu) s motivacijom da još nije vrijeme ujedinjenju. Svojim prijedlogom Barčić dovodi pravaške poslanike u nezgodan položaj. Svi oni potpisuju njegov prijedlog bez prethodnog konsultiranja sa Starčevićem, jer je jasno da svaki pravaš želi sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije. Starčević, međutim, ne prihvaća prijedlog čovjeka koji mu se suprotstavlja. Naviknut da ubraja sve svoje protivnike u »slavosrbe« tj. tuđinske agente, on, uz pljesak mađarona, proglašava u Hrvatskom saboru i Barčića — austrijskim oruđem! Ali njegova je motivacija potpuno u duhu njegovih stavova iz osamdesetih godina: Monarhija je okupirala Bosnu i Hercegovinu, izazvala sukob s Rusijom i bacila se u naručaj svog pravog neprijatelja — Njemačke, što je izazvalo veliko nezadovoljstvo naroda. Zato mu se dobacuje kost, kao što su češko-njemački pregovori ili prijedlog o sjedinjenju Hrvatske i Dalmacije. Barčić se ne uznemiruje zbog Starčevićeve insinuacije. Tà on je i samog Kvaternika prikazao kao austrijsko oruđe, izjavljuje on, ističući pri tom da ostaje »do groba« vjeran Stranci prava, ali ne želi da se klanja osobama. Nakon toga, pravaški poslanici ne glasuju za prijedlog koji su potpisali, a Klub zaključuje da ne smatra članovima Stranke prava one koji su istupili iz kluba i da članovi kluba ne smiju potpisati ničiji prijedlog u Hrvatskom saboru bez privole kluba.⁹ Stajalište pravaškog vodstva izazvalo je zaprepaštenje među pristašama i nije nimalo pridonijelo popularnosti stranke, koja je posljednjih godina osjetno opala.

Kad se bura oko Barčićeva prijedloga malo slegla, Folnegović je nastavio svoju akciju započetu Filipovićevim člankom. U toj namjeri naročito ga učvršćuju češko-njemački pregovori i nacionalna nagodba. Da bi osigurala unutarnji mir, koji u Cislajtaciji remeti prije svega sukob između češke i njemačke buržoazije, Taaffeova vlada pokušava provesti češko-njemačku nagodbu. Ekonomski ojačala češka buržoazija, ali znatno slabija od njemačke, nadala se barem skromnom poboljšanju svog položaja. Međutim, ubrzo se pokazalo da »punktacije« cijepaju češke zemlje u interesu njemačke buržoazije. Zbog toga je cijela godina 1890. bila ispunjena teškom borbom protiv »punktacija«, koje brane samo staročeški konzervativci.¹⁰ Ipak, u početku 1890. tok događaja u Češkoj još nije bio jasan. Savremenicima se moglo činiti da pritisak dualizma

⁹ HS, 5, 7, 8. XI 1889. Hrvatska 22, 23. X, 9, 26. XI 1889. Interpretaciju tog događaja daje sam Barčić u listu »Il pensiero slavo« 23. II 1895. I Folnegović prikazuje Barčića kao bečko oruđe (Hrvatska 6. II 1890). G. Rukavina izjavljuje kasnije da je Starčević bio »također od stanovite strane potaknut« da predloži sjedinjenje (Hrvatska 16. II 1895). Neki podaci ukazuju na određenu Khuenovu taktiku u tom pravcu, s obzirom na njegove tendencije u vezi s krizom mađarske vlade.

¹⁰ J. Křížek, T. G. Masaryk a česká politika, Praha 1959, 122 i d.

slabi. I sam Khuenov režim ublažava za vrijeme češko-njemačkih pregovora progone opozicije i njene štampe. Starčević, dakako, osuđuje nagodbu i smatra da su Česi podlegli i izgubili čast.¹¹ Folnegović ne misli tako. On želi da se posluži privremenim popuštanjem pritiska za ostvarenje svojih namjera, prije svega pripreme terena za kontakt Stranke prava s odlučnim faktorima Monarhije. Poučen iskustvom Starčevićeva istupa protiv Barčića, Folnegović još uvijek ne iznosi otvoreno svoje nagodbeno stajalište. On se služi tobožnjom »Porukom iz Beča« Hrvatima jedne utjecajne ličnosti, s kojom on polemizira na stranicama *Hrvatske*. Tu je »Poruku« zadarski *Narodni list* objavio kao razgovor jednoga hrvatskog političara iz Banovine s »uglednom« bečkom ličnošću. Poslije raskola, Folnegovićevi će protivnici tvrditi da je on sam taj hrvatski političar i da je, štaviše, izmislio cijeli razgovor da postavi na dnevni red rješavanje hrvatskog pitanja prema svojoj koncepciji.

Načelo »poruke« je kompromis između Hrvata i Mađara odlaganjem svih velikih pitanja zbog vanjskopolitičke situacije i obzira prema Franji Josipu koji se odlučno drži dualizma tj. radi se o principima neuspjele njemačko-češke nagodbe. Misteriozna ličnost smatra da u tu svrhu treba stvoriti jaku opozicionu grupaciju koja bi mogla postati vladajuća i tražiti ostvarenje svojih političkih prava i ekonomskih interesa u okviru postojećeg sistema u Hrvatskoj i Monarhiji. Sva se opoziciona štampa diže protiv »Poruke«, a Folnegović odgovara serijom članaka u *Hrvatskoj*. U svojoj tobožnjoj polemici, čini se, nastoji da se ne posumnja u njegovu vezu s »Porukom« pa zbog toga prikazuje Barčićev saborski prijedlog kao odgovor na tu »Poruku«! On tom izjavom vjerojatno ublažava Starčevićevu sumnjičavost prema sebi. Osuđuje, dakle, »Poruku« što želi sanirati hrvatsko pitanje samo zbog interesa Monarhije, a ne i Hrvatske, pa, štaviše, izjavljuje da se »ličnost« trebala obratiti mađarima. On smatra da je češko-njemačka nagodba loša i da dualizam šteti i Hrvatskoj i Monarhiji. U pozadini Folnegovićeva oštrog tona protiv »Poruke« krije se jezgra njegova odgovora, a to je u krajnjoj liniji prihvaćanje njena prijedloga! On, doduše, protestira protiv polovičnosti u rješavanju hrvatskog pitanja, ali istodobno predlaže da Beč omogući slobodne izbore na kojima će Stranka prava pobijediti, doći na vlast i bez diranja u temeljne državne zakone sklopiti sporazum s Mađarima!¹²

Češko-njemačka nagodba se razbila, ali na takav način koji ne utječe na Folnegovića da napusti svoje tendencije. Naime, u martu 1891. Staročeska stranka, koja je podupirala »punktacije«, doživljava potpuni slom na izborima,¹³ a ojačala je protunagodbena Mladočeška stranka, koja sada uglavnom okuplja svu opoziciju. Iako u njenim redovima ima i demokratskih elemenata, ona prije svega predstavlja razmjerno jaku umjerenu opoziciju tj. upravo onakvu grupaciju kakvu bi Folnegović htio postići pod vodstvom Stranke prava.

¹¹ Hrvatska 4, 19. II 1890.

¹² Narodni list 29. I 1890; Hrvatska 3, 6, 8, 11, 13, 15. II, 3. III 1890. F. Folnegović, Odziv na poruku iz Beča, Zagreb 1890. HAZ, Peršić 26a; Šišić, n. dj. 160.

¹³ Křížek, n. dj., 155.

Zahtjev »Poruke« o jakoj opozicionoj nagodbenoj stranci privremeno će se provesti u praksu u kompromisu između Stranke prava i Neodvisne narodne stranke 1892—94. Ublažavanje sukoba između obzoraša i pravaša ne može biti bez veze s »Porukom«. *Hrvatska* ukorava u toku 1890. obzoraše zbog nagodbenjaštva, jer od časa raspada »centruma« zastupaju reviziju nagodbe. Ali njihova suradnja dolazi do izražaja u zastupstvu grada Zagreba gdje brane zajedničke interese u naknadnim izborima. Polemike njihovih organa postaju manje žestoke. Nakon jedne *Obzorove* izjave o potrebi ujedinjenja Hrvatske i Dalmacije na temelju hrvatskoga državnog prava tj. ne na osnovu hrvatsko-ugarske nagodbe, *Hrvatska* poziva, štaviše, obzoraše da se sporazumiju sa Strankom prava i prestanu sa »šaranjem« oko zajedničkog interesa s Austrijom i prihvaćanja nagodbe.¹⁴ Očigledno je da *Hrvatska* još ne diše Folnegovićevim duhom. Istodobno, ujesen 1890, već je iza kulisa zaključen korak koji će Stranku prava pretvoriti u konzervativniju i nagodbeniju stranku nego što je Neodvisna narodna stranka — ulazak Josipa Franka u Stranku prava.

Koja su, dakle, obilježja pravaštva uoči Frankova pristupa stranci? Od nekadašnje borbenosti preostala je još samo vika. Onima, koji se na to žale, *Hrvatska* odgovara da sada nije potrebna smjelost nego da treba »tegobe hrvatskoga naroda *svečano na govornici u saboru iznieti*« (podcrtala »Hrvatska«). Između redaka valja čitati: »da ih čuju mjerodavni faktori Monarhije«. Zbrka pojmova koju pravaška štampa stvara odražava se i u činjenici da se u istom članku ističe kako su zaslugom Stranke prava svi otklonili »Poruku iz Beča«, dok ju je Folnegović stvarno prihvatio. List upozorava da hrvatski narod mora biti spreman da se posluži »prvom zgodom«, ali »da hrvatsko pitanje nije takovo, koje se uličnim barikadama izvojevati može«. ¹⁵ Najzad, jasno se vidi i to da je *Hrvatska* napustila ideju o podunavskoj konfederaciji na ruševinama Monarhije. Ipak, list još uvijek piše u proruskom duhu, s izuzetkom članaka samog Starčevića, a manifestira i težnju za slogom sa Srbima. Starčević smatra da je Rusija izgubila povjerenje narodâ na Balkanu, a nada se da je time ogorčen i ruski narod.¹⁶ Premda, dakle, i Starčević i Folnegović ne žele ruso- i slavenofilstvo (Starčević — jer je razočaran Rusijom, a Folnegović — jer se upravo na tom području stvara osnova za veleizdajničke optužbe), a najveći »Slaven« Barčić nije više u stranci, *Hrvatska* ipak u velikom broju članaka priželjkuje pobjedu slavenstva i ponosi se Hrvatom Križanićem koji je prvi propagirao ujedinjenje Slavena. Naročito se oduševljeni »slavenski« članci mogu naći u vezi s otkrićem Kačićeva spomenika u Makarskoj.¹⁷ Nesumnjivo je, dakle, da se slavenski osjećaj duboko ukorijenio i da ga u stopu prati protuaustrijski i protunjemački smjer. Što se toga tiče, pisci u *Hrvatskoj* nalaze se na istoj liniji sa Starčevićem. List s interesom prati protuaustrijske manifestacije u Srbiji. U srpskom pitanju vlada veliko šarenilo: od priznavanja srpskog imena i želja za slogom preko napada na politiku srpske buržo-

¹⁴ *Hrvatska* 24. IX 1890.

¹⁵ *Hrvatska* 3. IV, 28. VI 1890.

¹⁶ *Hrvatska* 13. V 1890.

¹⁷ *Hrvatska* 20. VI, 26. VII, 5, 8, 9, 19. VIII, 17, 25. IX 1890 itd.

azije koja u Hrvatskoj surađuje s Khuenom a u Dalmaciji s talijanima, pa sve do pojedinih članaka u kojima se već pod utjecajem Filipovićeve razgovora s Folnegovićem tvrdi da je sporazum sa Srbima nemoguć.¹⁸

Valja, dakle, zaključiti da je uoči Frankova ulaska u stranku stari duh bio neuporedivo jači od novog, koji se još krije od javnosti. Promjene će postepeno postati jasne tek nakon Frankova pristupa. Ono što je u tom pogledu bitno izraziti će sam Folnegović u atmosferi raskola: odgovarajući na optužbe A. Bakarčića protiv novog smjera u Stranci prava, on konstatira da je netačna tvrdnja kako je Stranka prava tek Frankovom pojavom krenula »u desno«. »Ta mi smo baš idući vazda na desno, sastali se sa drom Frankom...«¹⁹

4. Frank se priključuje Stranci prava; prvi jasni znaci propadanja pravaštva

Prije ulaska u Stranku prava, Frank je opozicioni zastupnik izvan stranaka. Njegova je opozicija vrlo umjerena a temelji se na stajalištu »čistoće« nagodbe tj. onemogućavanja da je mađarska vlada krši, s elementima revizije nagodbe u pravcu financijske samostalnosti. Stavovi mu se poklapaju s programom bivšeg Draškovićeve »centruma«, a i Neodvisne narodne stranke. Kao »divljak« potpisuje 1887. pravašku adresu, koja označava početak skretanja. Kad 1889. pomaže spasiti *Hrvatsku*, on još ne pomišlja da se stranci priključi. To se jasno vidi iz njegova budžetskog govora potkraj 1889, u kojem, između ostaloga, istupa za sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije na temelju historijskog i prirodnog prava, jer je to, tobože, u interesu Monarhije i Ugarske. Ugarska je važan faktor u evropskoj politici, a može se uz to ponositi i velikim muževima kakvih Hrvatska nema! Nije teško u tim Frankovim izjavama uočiti oštricu protiv samog Starčevića. On, dakle, ne priznaje Starčevića »velikim mužem«, a govori o sjedinjenju Hrvatske i Dalmacije nakon što je Starčević osudio Barčićev prijedlog, što znači da ustaje neposredno protiv njega. Tako to shvaća i predsjednik Stranke prava Gjuro Rukavina, te navlaže na Franka, svrstavajući ga među obzoraše koji se okreću prema vjetru, govore hrvatskom narodu da su isto što i Stranka prava dok se u Beču i Pešti diferenciraju od nje. Prema izjavi Rukavine, Frank smatra da je Stranka prava izgubila svoje dotadašnje značenje.¹

Neposredno nakon toga priprema se izbor novog načelnika grada Zagreba. Među kandidatima nalazi se i Frank, pa *Hrvatska*, čini se, priželjkuje njegov uspjeh, ali se raduje i izboru dra M. Amruša, iako je obzoraš. Možda je neuspjela kandidatura za načelnički položaj odigrala važnu ulogu u Frankovoj odluci da se priključi pravašima. On sada traži drugu mogućnost da se istakne i vjerojatno zaključuje da to može najbolje uraditi preko Stranke prava, koja je još uvijek najpopularnija stranka u Hrvatskoj. Starčević je star i bolestan pa njegov utjecaj slabi, a poslije njegove smrti bit će lako pretvoriti stranku

¹⁸ Hrvatska 13. I, 27. VI, 8. VIII 1890. itd.

¹⁹ Hrvatska 20. X 1894.

¹ HS 28—29. XI 1889. Hrvatska 3. XII 1889.

u konzervativnu, legitimističku grupaciju. Uostalom, Folnegović već uvelike radi u tom pravcu.

U skladu sa svojom težnjom da organizira veliku opozicionu grupaciju koja bi mogla pregovarati s vrhovima Monarhije, Folnegović želi pridobiti i Dalmatince. Zbog toga on ljeti 1890, u zajednici s mladim dalmatinskim pravašem Antom Trumbićem, organizira kolektivni posjet najuglednijih pravaša Makarskoj prilikom otkrivanja Kačićeva spomenika. Tada oni obilaze veća mjesta do Dubrovnika, i čini se da su ih svuda lijepo dočekali. Hrvatska narodna stranka postala je zbog svoje nagodbene politike vezivanja uz Beč sve nepopularnija, što je imalo za posljedicu pojavu većeg broja pravaških nezadovoljnika i u Dalmaciji. Razumije se da Folnegović, koji želi sporazum s obzorašima, ne bi htio odbiti dalmatinske narodnjake već i zbog njihovih dobrih veza u Beču. To se vidi iz njegova posjeta prvaku M. Klaiću i oproštajnog govora u Zadru koji unosi zabunu među dalmatinske pravaše.² Sve u svemu, Folnegović je mogao biti zadovoljan. Uspio je pokazati mjerodavnim faktorima da Stranka prava ima podlogu i u Dalmaciji i da je, prema tome, dostojna i sposobna za pregovore o rješavanju hrvatskog pitanja s vrhovima Monarhije.

Dobar dojam stekao je i Frank, koji, nesumnjivo po Folnegovićevu prijedlogu, prisustvuje proslavi i svojim govorom o sjedinjenju Hrvatske i Dalmacije, održanim u Makarskoj, pobuđuje čuđenje Dalmatinaca zbog svoga slabog poznavanja hrvatskog jezika. Prema izjavi Folnegovića, Frank je stupio u Stranku neposredno nakon povratka iz Makarske.³ Nije to bilo tako jednostavno! Čini se, naime, da su svi članovi vodstva, osim Folnegovića i Frankova branjenika Davida Starčevića, bili protiv primanja ovoga umjerenog opozicionalca, čija dotadašnja politička djelatnost nije imala veze s pravaškim shvaćanjima, iako je imao ličnih dodira s pojedinim pravašima. Držanje Starčevića u tom času nije mi poznato. No s obzirom na Frankov saborski govor prije godinu dana ne može se pretpostaviti da je bio spreman primiti ga raskriljenih ruku. Folnegoviću vjerojatno ide u prilog teška financijska situacija *Hrvatske*, koja se može olakšati Frankovim priključenjem stranci. Može se pretpostaviti da je u tome razlog što vodstvo najzad prima Franka u svoje redove pa mu, štaviše, povjerava glavno uredništvo *Hrvatske*. Svakako je nečuven slučaj u analima bilo koje stranke da jedan »homo novus« odmah dobiva mogućnost da vrši glavni utjecaj na pristaše stranke. Da li je to bio Frankov uvjet da najzad sredi financijske prilike glavnog organa? Na svaki način, on sada ima kontrolu nad svakim eventualnim jačanjem »veleizdajničkog« smjera i oružje za izvođenje bitnih promjena u Stranci. Folnegović je svakako zadovoljan. Uvjeren u svoje sposobnosti i svoju snagu — ta on je glavni organizator Stranke prava! — Folnegović ni ne sluti da nije dorastao Frankovoj lukavosti i da će ga njegov »saveznik« izigrati i onemogućiti mu da na čelu velike Stranke prava pregovara s vrhovima Monarhije. Frank će to postići služeći se autoritetom Ante Starčevića. Temelj ovoj taktici polaže on već u saborskoj izjavi o svom priključenju Stranci prava.

² Hrvatska 26. VIII 1890. i d. Narodni list 3. IX 1890. HAZ, Peršić 26a. K. Šegvić, Dr Ante Starčević, Zagreb 1911, 299.

³ Narodni list 10. IX 1890; Hrvatska 9. X 1894.

Prema tome, u ranu jesen 1890. rješava se pitanje Frankova odnosa prema Stranci prava. U isto vrijeme on u saborskim govorima, po svom običaju, ustaje protiv financijske ovisnosti Hrvatske, i napada mađarone što ne brane domaće ekonomske interese, ciljajući pri tom na simpatije opozicione buržoazije. U svoje napade na mađarone ne uključuje bana Khuena, čiju djelatnost odvaja od njihove. Frank očigledno želi da Stranka prava uspostavi vezu s Khuenom. Ali ban ne uzvraća ljubav; on odbija pohvale vladi i solidarizira se sa svojim eksponentima u »Narodnoj stranci«.⁴

Frank je, vjerojatno, namjeravao službeno proglasiti svoje priključenje Stranci prava u svom budžetskom govoru, jer je budžetska debata uvijek naj-prikladnija za svečane deklaracije. Ali, da bi se ulaskao Starčeviću, on stjecajem prilika daje tu izjavu prije budžetske rasprave. Način kojim je objavio svoj pristup Stranci prava tipičan je za odnos Franka prema Starčeviću. U debati o prijedlogu zakona o komasaciji, koji ide u prilog veleposjedu, sudjeluje i Starčević. Po prvi put dolazi jasno do izražaja da je ne samo fizički iscrpljen nego da se kod njega pojavljuju i znaci senilnosti. Nestalo je njegove krute logike, suhog humora, sarkazma i dostojanstvenog držanja, a preostali su samo nezgrapni izljevi mržnje na vladu i Strossmayera. On govori tiho, muči se, i često pije vodu. Iz njegova konfuznog govora može se razabrati da ustaje u zaštitu malog posjeda protiv velikog, kao što je to uvijek radio. Dakako da Khuen, koji jedva čeka da se može oboriti na opoziciju, obasiplja starca strašnom porugom uz smijeh svojih mameluka. Scena se morala teško dojmiti sva-kog pravaša. Na Khuenov poziv, neka Starčevićevi »apoštoli« protumače što on zapravo hoće, ne odaziva se ni jedan od pravaških poslanika nego upravo Frank. On, prije svega, brani Starčevića i podržava njegovo shvaćanje da je problem komasacije povezan s očajnom borbom seljaka za opstanak. Prema Franku, Starčević je u pravu da bi uzor razvoju poljoprivrede trebalo tražiti u Francuskoj, gdje se radi na podizanju malog posjeda, a ne u Njemačkoj gdje se stvara veleposjed i učvršćuju feudalni odnosi. Na kraju svog govora, u opreci s ovom potporom Starčevićevoj obrani malog posjeda protiv velikoga, objavljuje svoju želju za jačanjem velikog posjeda, koji može mnogo uraditi za kulturni i ekonomski napredak zemlje. Hrvatskoj bi bilo nužno potrebno da ima više patriotskih veleposjednika.⁵ Iz ove izjave proizlazi tipično obilježje Frankove taktike. On se prikazuje kao Starčevićev pristaša, kako bi pod njegovim okriljem stekao ključni položaj u stranci, a stvarno misli upravo protivno od njega. Razumije se da on ne može dijeliti Starčevićevu mržnju na veleposjed i aristokraciju. Tä on želi da od Stranke prava stvori lojalnu stranku na čelu s aristokracijom, na temelju programa »centruma« grofova Draškovića.⁶ Franku je glavno da udobrovolji Starčevića, koji je možda još uvijek pamtio njegov prošlogodišnji saborski govor uperen protiv sebe. Vjerojatno je u tome i uspio.

⁴ HS 30. X 1890.

⁵ HS 18—19. XI 1890.

⁶ U pravaškim krugovima bila je opće poznata stvar da je Frank prigodom svog pristupa stranci želio privući u nju Draškoviće, Strossmayera i baruna J. Živkovića, također člana »centruma«. Folnegović se tada radovao što Frank tako misli. F. Folnegović, Mrtvilo u Banovini, Zagreb 1899, 4—5. Hrvatska 26. X 1895.

U svojoj izjavi o pristupu Stranci prava u tom istom govoru Frank objavljuje da prima pravaški program kojim se »narodu zajamčuju njegova prava i jer držanje ove stranke nije se svojoj zadaći još iznevjerilo«! Razumije se da Frank ističe da taj program treba provesti ustavnom borbom.

Tri tjedna kasnije, Frank drži svoj budžetski govor. On kaže da Stranka prava ne teži »za građanskim prevratom, za revolucijom, taj je program najlojalniji naprama domovini i naprama dinastiji... »Taj program, što vam osobito naglašujem, ne isključuje i neperhoescira bratski odnošaj s kraljevinom Ugarskom.« Jedan mu mađaronski zastupnik dovikuje da je to novi program Stranke prava. »Ja sam ovlašten danas ovdje izjaviti od prvaka stranke prava što mi je nedavno kod jedne prilike privatno kazao. (Izvjestitelj dr. Kršnjavi: Neka sam to ovdje kaže, onda ćemo vjerovati.) On to tajiti neće, on je meni kazao, a to je za mene odlučno, da nije neprijatelj dinastije, da nije neprijatelj Ugarske i da u stečena prava Ugarske dirati neće, te da mu to niti na umu nije.« Netačno je, dakako, da Starčević nije mrzio dinastiju. Iz njegovih izjava osamdesetih godina može se to lako ustanoviti. Međutim, istina je da Starčević ne mrzi toliko Ugarsku koliko Austriju i da je sklon suradnji s Mađarima protiv Austrije, ali ne i državnom pravnom sporazumu između Hrvatske i Ugarske. A upravo to tvrdi Frank kada ističe da pravaški program, tobože, zahtijeva bratski odnos Hrvatske i Ugarske na temelju ravnopravnosti i da poštuje »stečena prava« Ugarske — što može biti samo nagodba. Starčević je, prema tome, prvi put progovorio posredno kroz Frankova usta. U vezi s napretkom njegove bolesti, to će se događati češće. Iz Frankove se subjektivne interpretacije, dakako, ne mogu razabrati Starčevićeva shvaćanja u vrijeme nastanka Frankove stranke. Teško je izvesti pouzdane zaključke i iz njegovih vlastitih rijetkih izjava, koje postaju sve nejasnije, što daje mogućnost različitim interpretacijama.

U ovom govoru Frank spominje i svoju omiljelu želju. »Što bi bila hrvatska aristokracija na čelu samostalne, cjelovite i neodvisne kraljevine Hrvatske? Kakav znamenit faktor bi ona bila, a što je danas hrvatska aristokracija? Danas živi pod sjenom ugarske aristokracije, danas ona, kao hrvatska aristokracija, niti neeksistira, dakako na svoju vlastitu štetu. Na čelu stranke za samostalnost, neodvisnost, te cjelokupnost Hrvatske ona bi mogla narod usrećiti« uzvikuje on uz odobravanje ljevice. Zahtijevajući ujedinjenje Hrvatske i Slavonije, Dalmacije, Istre, »hrvatskih krajeva« Štajerske, Koruške i Kranjske, te Bosne i Hercegovine, on smatra da bi Monarhiju trebalo urediti federalistički.⁷ Prema tome, Frank već u svom prvom govoru kao predstavnik Stranke prava trga Starčeviću ideju o samostalnoj Hrvatskoj, koja nema zajedničkih poslova s ostalim dijelovima Monarhije, u paramparčad — a Starčević šuti. Zar je već toliko bolestan da ne zna o čemu se radi? Ili postoje drugi razlozi? Na svaki način pravaški poslanici plješću Franku, a šute kada govori jedan drugi poslanik koji zastupa ideje Stranke prava iz osamdesetih godina! Ali taj čovjek, Erazmo Barčić, nije više član Stranke prava.

⁷ HS 10. XII 1890.

Barčić ustaje protiv bosanske uprave, jer se u delegacijama čuo »sramotni hvalospjev« Kallayevu režimu iz hrvatskih ustiju tj. predstavnika dalmatinskih narodnjaka M. Klaića. On ističe da se okupacijom Bosne i Hercegovine »poremetio tuđim življem iztočni problem u narodnom svom rješenu, a očita svrha okupacije bijaše ona, da se sprieči državna neodvisnost i narodno ujedinjenje na balkanskom poluotoku.«⁸ To je, dakako, bila prava veleizdajnička izjava. Jedan dan poslije Franka, Barčić u budžetskoj debati ističe da govori samo u svoje ime. On usvaja pravašku misao oslobođenja i ujedinjenja Hrvatske, »nu ovaj program podčinjam drugoj većoj misli, a to je ujedinjenje svih Slavenah na jugu pod svakom formom, pod svakim imenom, zvali se velika Hrvatska, velika Srbija, Jugoslavija ili Ilirija«. To su, dakako misli koje Starčević nije nikada odobravao. Kao u svom slavnom govoru 1886, u kojem je dočarao »rusko kopito« na bečkom pločniku, Barčić ističe da je Rusija spasila Monarhiju 1849. i da pod tišinom »koju vi zovete mir sve gori i kipi, jer bi bila dostatna jedna iskra, da sve plane plamenom i da poteče krv potocima«. On još uvijek očekuje »vanjski događaj« i svoj govor završava riječima: »Prvi hitac puške na Visli naviestiti će Slavenom, da je osvanuo dan osvete i odkupa. Opetujem, a međutim se strpimo pa onda do vidova.«⁹ Grobna tišina prati kraj Barčićeva govora. Čuju se samo glasovi nekih mađarona: »To je lojalnost!« Zanimljivo je da Barčić usput spominje i Franka i smatra da je Stranka prava mnogo dobila njegovim pristupom! Vjerojatno misli da će Frank napustiti Starčevićovu politiku negacije koju i on osuđuje.

U budžetskoj se debati izredala cijela mađaronska elita sa stereotipnim optužbama protiv opozicije. Unatoč pravaškim prisizanjima na lojalnost, oni govore o njima kao veleizdajnicima, a za obzoraše tvrde da su samo beznačajna grupa. No govori bana i budućeg predstojnika za bogoštovlje i nastavu I. Kršnjavija imaju posebno značenje. Na temelju Frankove izjave, Khuen prije svega konstatira neobičnu činjenicu da je Frank tek što je stupio u Stranku prava zauzeo »najodličnije mjesto, koje takovo društvo podieliti može«. On naslućuje da se Frank nije htio priključiti Stranci prava dok nije bio ovlašten na spomenutu izjavu koja bitno mijenja pravaški program, »jer to je promjena programa kad se veli da članovi stranke prava nisu neprijatelji dinastije, niti neprijatelji Ugarske, niti neprijatelji stečenih pravah Ugarske« tj. nagodbe. On bi, dakle, htio da dobije jasan odgovor koje Stranka prava zauzima sada stajalište prema nagodbi. Folnegović mu dovikuje da se pokorava zakonima tj. nagodbi dok se ne izmijene. Prvobitni program Stranke prava, tvrdi Khuen, ne može se izvesti parlamentarnim putem. (To je tačno i zbog toga Starčević nije ništa držao do parlamentarnih akcija). Jedini dosljedni opozicionalac je, prema Khuenu, Barčić, jer se program opozicije može izvesti samo »hice na Visli«, ali pravaši mu ne odobravaju kao nekada, možda zato što poslije Frankova pristupa »misle malo oportunističnije?«¹⁰ Pravaška *Hrvatska*, dakako, izjavljuje da

⁸ HS 6. XII 1890. Starčević je protiv okupacije posljednji put govorio prigodom odbijanja Barčićeva prijedloga godinu dana prije toga.

⁹ HS 11. XII 1890. Dakako da se *Hrvatska* desolidarizira s Barčićem. Hrvatska 16. XII 1890.

¹⁰ HS 11. XII 1890.

o promjeni programa nema ni govora i tvrdi da Frank nije postavljao nikakvih uvjeta. List ističe ono što je sada najvažnije tj. da se program Stranke prava »i te kako daje parlamentom izvesti« (potcrtala »Hrvatska«). *Hrvatska* tvrdi da »nekome« nije ni malo po volji lojalna Stranka prava. Time želi reći da se Khuen i njegova grupa boje da bi ih Stranka prava mogla izgurati s vlasti.¹¹

Khuen, dakle, ne reagira na Frankove prikrivene ponude suradnje. Čini to I. Kršnjavi, jedan od prvih Khuenovih suradnika, možda i u dogovoru s njime. Kršnjavi osuđuje austrijski centralizam, koji tobože žele obzoraši. Budući da se on ne može provesti obzoraši više nemaju *raison d'être*. Nasuprot tome, Stranka prava bliža je »Narodnoj stranci«, jer zajedno s njome ustaje protiv austrijske državne ideje. Odbacujući mogućnost samostalne Hrvatske otrcanim mađaronskim argumentima o prednosti njena zavisnog položaja, on izjavljuje da je »Narodna stranka« postigla dio ideala Stranke prava priključenjem Vojne Krajine Hrvatskoj, »pa kad bi se vi htjeli na naše stanovište staviti i napustiti borbu proti temelju našega državnoga prava (Ugarsko-hrvatskoga državnog prava tj. nagodbe; *M. G.*), budite uvjereni da bi s nami u savezu postignuli i ujedinjenje Dalmacije, Bosne i Hercegovine.«¹² Dakle, s jedne strane žestoki napadi mađarona na pravaše i Franka, a s druge poziv na suradnju odražavaju tipičnu Khuenovu politiku »biča i zobi«. Zasada je bič jači. Frank, naime, tvrdi da je zbog napada mađarona u životnoj opasnosti. Predsjednik mu uzima riječ zbog »uvrede« sabora, a većina ga na temelju famoznog Khuenovog zakona isključuje sa trideset sjednica.¹³ Čini se, dakle, da se mađaroni nakon Tiszina pada zaista boje Frankova nagodbenjaštva. Na taj način, epizoda njegova ulaska u Stranku prava svršava njegovim »mučeništvom«.

—o—

Od početka 1891. Frank vodi redakciju *Hrvatske* i sam piše važne članke.¹⁴ Prema tome, Hrvatska vjerno odražava razvoj frankovačkih ideja. Za početak Frankova uredništva karakteristični su članci o ekonomskim problemima kakvih dotada nije bilo. Oni su odraz Frankove »praktične« politike kojom želi pridobiti hrvatsku buržoaziju. *Hrvatska* još uvijek napada obzoraše zbog »austrijanštine« i pokušaja da privuku pravaše na nagodbeno stajalište. Stvarno, list u krajnjoj liniji već prihvaća nagodbeni stav. Nепrekidna uvjeravanja da se Stranka prava bori »zakonitim sredstvima« — a zakon je nagodba — pomalo potiskuju u pozadinu dotadašnje radikalne fraze, pa napadi na dualizam postaju rjeđi. List ponekad spominje potrebu »ravnopravnog« saveza s Mađarima. Ovo stajalište prate izjave da su Beču i Pešti Hrvati potrebni za održa-

¹¹ Hrvatska 19. XII 1890.

¹² HS 11. XII 1890. Mađaron Kršnjavi, ogorčeni protivnik austrijskog centralizma, postat će šesnaest godina kasnije prvi pobornik njegove nove, velikoaustrijske forme. *M. Gross*, Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—7, Beograd 1960, 94 i d.

¹³ HS 11, 13. XII 1890.

¹⁴ Čini se da su informacije Račkoga da Frank tek od 1892. dobiva u ruke *Hrvatsku* netačne. Nesumnjivo je da on daje listu smjer već 1891. Radi se, možda, o financijskim pitanjima. Šišić, n. dj., 295.

nje Monarhije kao velesile, pomirljiv duh prema Khuenovu režimu i karakteristično, oprezno ulagivanje banu. *Hrvatska* piše kao da Khuen i mađarska vlada mijenjaju svoj stav i postaju tolerantniji!¹⁵ Jasno je da Frank nakon svog pristupa Stranci prava ne želi izraziti određeno mišljenje o načinu rješavanja hrvatskog pitanja. Dobiva se dojam da mu je glavno da se Stranka poveže s vladajućim faktorima, a tada će vidjeti kako će postupiti. Zbog toga ima u *Hrvatskoj* izrazito nagodbenjačkih članaka, ali isticanje federalizma je češće, kao na pr. potpora ideji o Sjedinjenim državama Austrije, o kojoj govore bečki antisemiti i Mladočesi, a koja svakako mora izazvati otpor mađarskih političara.¹⁶ Na početku Frankova uredništva, *Hrvatska* još uvijek piše u slavenskom duhu. Izrazito protuslavenskih članaka nema, ali se može zapaziti da članci pisani u slavenskom duhu postaju rjeđi. Posljednji članci takve vrste pojavljuju se u ljeti 1891. uoči gospodarske izložbe.¹⁷ Pomalo postaje izrazito isticanje da je Hrvatska »čisto hrvatski list«, da zastupa »čistu hrvatsku misao« i »najčišće hrvatsko otačbeničtvo«, a članci o hrvatskoj nacionalnoj ideji unutar širega slavenskog okvira nestaju.¹⁸ Proturuskih članaka nema. Privremeno ih ne piše ni Starčević, očekujući vjerojatno dalje rezultate francusko-ruskog zbližavanja.

Promjene se opažaju i u srpskom pitanju. Nije poznato da bi Frank zastupao prije ulaska u Stranku neki principijelno protusrpski stav, ali njegovi ciljevi u Stranci prava, s obzirom na situaciju u nagodbenoj Hrvatskoj, primoravaju ga na to. Frank želi, prije svega, skinuti sa Stranke prava veleizdajnički pečat. U dualističkoj Monarhiji, u kojoj svi režimi u višenacionalnim pokrajinama izigravaju jedan narod protiv drugog, Frank nužno dolazi na misao da bi suradnja vladajućih faktora sa Strankom prava morala značiti i oslon režima u Hrvatskoj na hrvatsku buržoaziju protiv srpske tj. napuštanje dosadašnje Khuenove politike oslona na srpsku buržoaziju protiv hrvatske. Logično je dakle da pokušava »veleizdaju« prebaciti na srpski element, ističući njegovu vezu sa Srbijom, u kojoj dominantne pozicije Austro-Ugarske postaju sve nesigurnije. U prijelaznom periodu, na početku Frankova uredništva, nalazimo članke koji još uvijek priznaju srpsko ime, ne protive se slozi sa Srbima, pišu sa simpatijom o Srbiji, a u napadu na srpske režimske političare ne uvlače srpski narod. Poneka šovinistička nota u tim člancima još ne odražava Frankovu liniju. One su se mogle naći i osamdesetih godina (naročito za srpsko-bugarskog rata), ali ih je težnja za slogom nadvladala. Ne treba zaboraviti da je početak devedesetih godina razdoblje u kojem sukob između hrvatske i srpske buržoazije postizava vrhunac. Zbog toga je i *Obzor*, unatoč svojoj jugoslavenskoj tradiciji, bio upleten u brojne »historijske« polemike sa srpskim listovima koji često ne negiraju samo hrvatsko državno pravo nego i hrvatsku naciju, zastupajući pri tom gledište da Srbi pripadaju »hrvatskom političkom narodu«. Prema tome, Frankovu liniju ne označavaju neki šovinistički članci nego tek izrazita protusrpska kampanja, a ta se pojavljuje ljeti 1891. s rječnikom koji nije upotrebljavan u pravaškoj štampi poslije 1879. *Hrvatska* »ras-

¹⁵ Hrvatska 6, 23. VI, 22, 24. VIII 1891 itd.

¹⁶ Hrvatska 21. VIII 1891.

¹⁷ Hrvatska 15, 17. VIII 1891.

¹⁸ Hrvatska 1. VII 1891.

krinkava« »pokvarenu pasminu srbsku«, kojoj je »gotovo svaki čin veleizdajnički«, i želi joj »naviesticu borbu do konačnog iztriebljenja«. Pri tom se služi glasinama koje šire srbijanski protivnici radikala o »srbskim dinarima« upućenim zagrebačkom *Srbobranu*. Frankova *Hrvatska* svojim pisanjem postaje pandan šovinističkom *Srbobranu*. Ima i nakon toga članaka u kojima se još ne napušta misao o slozi sa Srbima, ali ih Frankova linija pomalo nadvladava.¹⁹

E. Barčić se protivi novom smjeru *Hrvatske* i Stranke prava zbog prelojalnih izjava, izbjegavanja da se istakne slavenska solidarnost i napada na »jednokrvnu braću Srbe«. Predsjednik Stranke prava Rukavina mu odgovara da su česte lojalne izjave potrebne zato što se Stranka prava toliko ocrnjuje zbog antidinastičnosti. Između ostaloga ističe isto da Starčevićeva kovanica »Slavosrb« znači čovjeka koji ne radi za hrvatske ideale a izgovara se »slavjanstvom i uplitanjem umišljenog srbstva«. Uza sve to želi da pravaški organ izražava simpatije za slavenske narode.²⁰

Istakla sam da je »Poruka iz Beča« nagovijestila djelatnost za povezivanje obzoraša i pravaša u jednu konzervativnu grupaciju. Osnovna suprotnost među njima sastojala se osamdesetih godina u tome što su pravaši željeli rješenje hrvatskog pitanja izvan Monarhije, a nezavišnjaci u njenu okviru, u najgorem slučaju i unutar dualizma. No čak ni u vrijeme toga bitnog razmimoilaženja problem njihove suradnje nije silazio s dnevnog reda. Sada, kada su najutjecajnije članovi vodstva koraknuli prema nagodbi, među njima više nema suštinske razlike, pa se problem suradnje pojavljuje u novom svijetlu. *Obzor* odobrava Frankovu liniju u *Hrvatskoj*. Starčević je svaku nagodbenu opoziciju smatrao »slavosrbskom petljanijom«, piše list, a sada se ona može naći i u glavnom organu stranke. *Obzor* naročito hvali Frankove članke o financijskom pitanju, ističući njegov nagodbeni duh »stvarnoga na zakonu i njegovih svagdanjih povriedah utemeljenoga razlaganja«, koji može poslužiti slozi opozicije. Raduje se što je nestalo »apatične pasivnosti« Starčevićeve i daje do znanja da se u mnogo čemu slaže s načelima koja je starčevićancima »počeo polagano uciepljivati njihov najnoviji Pasteur i Koch štovani dr Frank«.²¹

Već potkraj 1890. Folnegović nastoji pokrenuti pregovore između pravaša i obzoraša u nadi da će Starčevića izolirati.²² Urednik *Obzora* dr Š. Mazzura upućuje Stranci prava formalni poziv na pregovore neposredno poslije Frankove deklaracije o priključenju pravašima. Međutim, pravaško vodstvo je tu ponudu odbilo.²³ Frank ne može zastupati pokretanje pregovora s obzorašima koje Starčević još uvijek patološki mrzi. Zato *Obzor* tvrdi da bi pravaši htjeli slogu, ali se moraju pokoriti svom »kumiru«; pri tom nesumnjivo cilja na Franka i Folnegovića. Poslije toga obnavlja se žestoka polemika između *Obzora* i *Hrvatske*. *Obzor* napada Franka što ne može u potpunosti provesti svoju umjerenu liniju koja bi dovela do sloge s obzorašima. U to vrijeme *Obzor* inaugurira teoriju koju će beskonačno ponavljati sve do raskola. List preuzima

¹⁹ Hrvatska 14. III, 6. VI, 14. VII, 25. VII 1891. itd.

²⁰ Hrvatska 12, 27. V 1891.

²¹ *Obzor* 5. III 1891. Članak prenosi Prodanova *Katolička Dalmacija*, br. 48—9, 1893, i Hrvatska 22. VII 1893.

²² Šišić, n. dj., 206, 214, 265.

²³ Hrvatska 10. I 1891 i d. *Obzor* 9. I, 10. IV 1891 i d.

shvaćanje pokojnoga dalmatinskog narodnjaka Mihovila Pavlinovća, koji je dijelio pravaše od starčevićanaca. S prvima se solidarizirao prije svega zbog njihove težnje za ujedinjenjem hrvatskih zemalja, a druge je odbijao kao »slijepe« gласnogovornike »zasukanog« Starčevića.²⁴ *Obzor* unosi u tu teoriju nove elemente. Pravaši bi, dakle, bili za slogu opozicije, a starčevićanci su protiv nje. Usput *Obzor* pokušava sijati razdor između Franka i Starčevića, te Franka i Folnegovića. Najzad napada i Frankovu političku prošlost, prije svega veze s banom Pejačevićem, i tvrdi da Frank vodi lažnu opoziciju protiv Khuenova režima. Na taj način, opozicija dočekuje otvaranje Gospodarske izložbe ljeti 1891. u najvećim razmjerama.²⁵

5. Ofenziva novog smjera; posljednji otpor tradicionalnog pravaštva

Ban Khuen je dopustio održavanje izložbe s namjerom da pokaže kako njegov režim pomaže privredni napredak.¹ Skromni ekonomski aspekt te izložbe nije toliko važan za opoziciju. Ona nastoji da se njome posluži u propagandne svrhe, a prije svega da manifestira zajednicu interesa između Banovine i Dalmacije. Zbog toga je korporativni dolazak Dalmatinaca centralna tačka ove izložbe. Zagrepčani oduševljeno dočekuju Dalmatince u crven-kapama i narodnim nošnjama. Ilica je krcata cvijećem. Bio je to znatan proboj kineskog zida što ga je dualizam podigao između Banovine i Dalmacije.² U građanskom odboru koji priprema njihov doček zastupani su predstavnici obiju opozicionih stranaka i režimske grupacije, ali s obzirom na teške razmirice između obzoraša i pravaša ne može doći do složne manifestacije za ujedinjenje, pa svaka strana nastoji pridobiti Dalmatince za sebe. Među njima ima dosta pravaške omladine (urednik *Crvene Hrvatske* F. Supilo govori pred Starčevićem u ime dalmatinske omladine) a i narodnjaka na čelu s dr G. Bulatom. *Obzor* se nada da bi dogovor s Dalmatincima mogao biti polazna tačka zajedničke akcije za sjedinjenje Banovine i Dalmacije.³ Pravaši ističu da je dolazak Dalmatinaca u Zagreb odgovor na prošlogodišnji posjet pravaša Dalmaciji. Mladi Dalmatinci spontano demonstriraju za mučenika Davida Starčevića koga na izložbenom prostoru nose na ramenima dok on uzbuđeno viče da je bio nevin osuđen.⁴ Čini se da Folnegović ne odobrava pravaške demonstracije uperene protiv obzoraša. Da bi se desolidarizirao s ispadima pravaške omladine, on istupa iz izložbenog odbora.⁵ Ali iza pravaške omladine stoji Frank sa svojim sinovima, između ostalog i zbog toga što antištrossmajerovskim demonstracijama može

²⁴ Mihovilo Pavlinović, *Hrvatski razmišljaji*, Zadar 1884. *Obzor* 4, 6, 14. IV 1891.

²⁵ *Obzor* 4. VI 1891. Polemika *Obzora* i *Hrvatske* u IV, V, VI i VII mjesecu.

¹ J. Ibler, *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu godine 1891*, Zagreb 1892.

² HAZ, Peršić 57.

³ *Obzor* 25. VIII 1891. SO, Smičiklas Strossmayeru 5. XI 1891. Šišić, n. dj., 279.

⁴ HAZ, Peršić 26a.

⁵ Isto, sv. 4.

ugoditi Starčeviću. Tom prilikom zapaža se na stranicama *Hrvatske* početak Frankova »osobnog kultusa«. *Hrvatska* stalno ističe klicanje i pljesak Franku. Dakako, još nije došlo vrijeme da se Frank prikaže kao jedini zaslužni član vodstva, pa *Hrvatska* hvali i Folnegovića.⁶ Za mlade dalmatinske pravaše Starčević je idol kao i za one iz Banovine, ali su oni odgojeni u duhu poštovanja prema biskupu Strossmayeru. To unosi disonancu među pravaše, jer Dalmatinci ne žele da se priključe nekim ispadima protiv Strossmayera.⁷

Kulminacija posjeta Dalmatinaca trebalo je da bude u kolektivnom posjetu Starčeviću, kojim se želi pokazati da je sva Dalmacija u pravaškom taboru. Pod vodstvom dra A. Trumbića, F. Supila i urednika *Katoličke Dalmacije* I. Prodana, Dalmatinci polaze da se »poklone« Starčeviću. Čini se da od njega odnose loš dojam. Starčević je odvratio na njihove pozdrave kraćim govorom iz kojeg *Hrvatska* donosi samo nejasne izvatke.⁸ Umjesto jedne široke koncepcije o zajedničkoj organizaciji za sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije, oni su u Starčevića našli lične antipatije i znakove senilnosti. Budući pravaš J. Biankini, tada još član dalmatinske Hrvatske narodne stranke, prikazuje na temelju pričanja očevidaca kako je delegacija molila Starčevića da pristane na slogu opozicije i da ne napada Strossmayera, ali se Starčević ponašao kao pravi »vukodlak«, koji bi žrtvovao i stranku i Hrvatsku samo da može udovoljiti svojoj mržnji prema Strossmayeru. Dalmatince je naročito zaprepastila Starčevićeva izjava da Strossmayer nije Hrvat nego Nijemac i da se prodao Austriji! Jedan od njih rekao je tada Folnegoviću i Franku neka Starčevića pokopaju živog, jer će on sve upropastiti. Folnegović i Frank doista se distanciraju od Starčevića obećavajući da neće napadati Strossmayera.⁹

Pored Dalmatinaca i Primorci s Istranima korporativno odlaze Starčeviću, koji ih dočekuje u Frankovoj kući. E. Barčić se protivi tom posjetu, jer smatra da ne treba iskoristiti izložbu u stranačke svrhe. Njegovo mišljenje, čini se, dijeli i jedan od istarskih prvaka, D. Vitezić.¹⁰ Delegaciju vode R. Katalinić, ravnatelj štedionice u Bakru, i istarski poslanik V. Spinčić, kome će njegov govor za sjedinjenje hrvatskih zemalja donijeti otpust iz profesorske službe. Bez obzira na najnoviji razvoj, Stranka prava je još uvijek veleizdajnička u očima mjerodavnog Beča i Pešte.¹¹ Čini se da su dalmatinski, istarski i primorski delegati izveli stanovit pritisak na Starčevića da ga privole na suradnju opozicije, ali bez uspjeha. Starčević, naime, odvraća na Katalinićev pozdravni

⁶ Hrvatska 26. VIII, 1. IX 1891.

⁷ Starčević za vrijeme izložbe piše jedan od svojih ogorčenih članaka protiv Strossmayera. Hrvatska 27, 29. VIII, 12. IX 1891. Frankova *Hrvatska*, međutim, poziva Strossmayera da desavuiru obzoraše a podrži pravaše. Hrvatska 12. IX 1891.

⁸ Hrvatska 28, 29. VIII 1891.

⁹ Narodna i sveučilišna knjižnica (dalje SK), Korespondencija Mazzura, R 6491, Biankini Politeu, Split 31. VIII 1891. J. Horvat, *Povijest novinarstva Hrvatske*, Zagreb 1963, 291. O razočaranju mladih ljudi u kontaktu sa Starčevićem piše J. Horvat, Ante Starčević, Zagreb 1940, 381, 385.

¹¹ Iz Spinčićeva dnevnika može se razabrati da je optužen zbog »panslavizma«. DAZ, *Ostavština Spinčić*, 2. Šegvić, n. dj., 300. O Spinčiću vidi i V. Bratulić, *Hrvatski zastupnici u istarskom saboru i carevinskom vijeću devedesetih godina XIX stoljeća i suradnja južnoslavenskih naroda*, Jadranski zbornik III, Rijeka-Pula 1958. Zbog Spinčića dolazi i do žestoke polemike između *Obzora* i *Hrvatske*.

govor da on želi slogu samo među dobrim ljudima za dobru stvar. Svatko tko je za slogu treba da prigrlji program Stranke prava.¹²

Dakako da ni obzoraši ne miruju. Oni organiziraju dogovor u uređništvu svoga organa, kojem prisustvuju dalmatinski narodnjaci na čelu s Bulatom, ali dolazi i Supilo. Dalmatinci se interesiraju za Mazzurin prijedlog o sjedinjenju opozicija. Zaključeno je da Bulat i K. Ljubić izvijeste Klaića o razgovoru te da se zatim izaberu tri predstavnika iz dalmatinskog i tri iz hrvatskih saborskih klubova sa zadaćom da koordiniraju parlamentarnu akciju za sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije. Od svega toga nije bilo ništa. Za dalmatinske narodnjake, kao vladajuću grupaciju, ta bi akcija bila opasna. Osim toga dolazi uskoro do istupa Biankinija i drugova iz Hrvatske narodne stranke, što također onemogućava suradnju. Rezultat ovog dogovora samo je članak Bultova *Naroda* u kojem se govori o mogućnosti sjedinjenja na temelju nagodbe. Sam Bulat kasnije izjavljuje da ne smatra da treba zahtijevati sjedinjenje isključivo na osnovu nagodbe, ali se on tom temelju ne želi ni protiviti. U pravaškoj štampi žigošu Folnegović i Trumbić nagodbenjaštvo narodnjaka. Folnegović pri tom s pravom izjavljuje da se ne može voditi nagodbena i pravaška politika tj. rad za sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije, jer su to dva dijametralno oprečna pojma.¹³ No u svojoj vlastitoj djelatnosti se toga ne drži. Zbog toga i on i Frank eliminiraju tradicionalno pravaštvo s hrvatske političke pozornice.

U povodu izložbe važan je kontakt predstavnika slovenskih liberala i Mladočeha s opozicionim prvacima. Slovenski liberali dr. I. Hribar i dr. I. Tavčar pokazali su velik interes za suradnju s hrvatskom opozicijom. Hribar, koji u toku osamdesetih godina održava usku vezu s obzorašima, piše Strossmayeru 1889. da je njegov program »političko sjedinjenje s Hrvatskom«. On se, osim toga, bavi mišlju o organizaciji jedne velike banke u Ljubljani, oko koje bi se mogla okupiti slovenska i hrvatska buržoazija. Preko Strossmayerovih veza u Francuskoj, Hribar želi ovom pothvatu osigurati potporu francuskog kapitala, ali pregovori s Francuzima ne uspijevaju.¹⁴ U *Slovenskom narodu* mogu se naći izjave da su Hrvati i Slovenci jedan narod. Slovenska liberalna štampa u više navrata piše o potrebi sloge hrvatske opozicije, što vjerojatno smatra preduvjetom za suradnju hrvatskih i slovenskih političara. U međuvremenu slovenski liberali održavaju dobre odnose i s pravašima i s obzorašima. Uoči ljubljanskog sastanka slovenskih poslanika i istarskih hrvatskih poslanika ujesen 1890. *Slovenski narod* piše o potrebi jedinstva Hrvata i Slovenaca. Posredstvom istarskog poslanika Vitezića, Folnegović i jedan predstavnik Neodvisne narodne stranke odlaze u Ljubljanu. Međutim, pitanje suradnje nije se postavilo na dnevni red.¹⁵ Prije zagrebačke izložbe održava se

¹² Hrvatska 9. IX 1891.

¹³ Obzor 22. IV 1892. Narod 4, 22, 29. IX 1891. Hrvatska 15, 17. IX, 1—2, 8, — 10. X 1891.

¹⁴ SO Hribar Strossmayeru 15. I, 30. IX 1889, 18. II, 31. V 1890, 25. II, 30. III, 18. IV, 30. V 1891.

¹⁵ SK, Ostavština Mazzura, Vitezić Mazzuri 27. IX 1890. Šišić n. dj., 193, 217. Bratulić, n. dj., 146. Hrvatska 1—4, 6. X 1890. D. Lončar, Politično življenje Slovencev, Ljubljana 1921, 61.

pod pokroviteljstvom Tavčara sastanak slovenskih i hrvatskih abiturijenata koji ima manifestacioni karakter.¹⁶ Slovenci, na čelu s Hribarom, dolaze i na zagrebačku izložbu. Rezultati njihovih razgovora s predstavnicima opozicije nisu poznati. Na banketu grada Zagreba Trumbić se ne zadovoljava samo izjavom o zajednici hrvatskog i slovenskog naroda. On želi da se istakne jedinstvo Hrvata i Slovenaca na osnovu hrvatskoga državnog prava. Na sastanku Stranke prava, pri završetku izložbene periode, govorilo se, prema Frankovoj izjavi, o suradnji sa Slovencima, ali se od realizacije te misli odustalo.¹⁷

Predstavnici Mladočeha pokazivali su u toku osamdesetih godina velike simpatije za pravaštvo. Ova je činjenica dragocjena i za Frankovu *Hrvatsku*, iako veze s Mladočesima predstavljaju izraz slavenske solidarnosti koju Frank mora napustiti, ako želi Stranku prava pretvoriti u lojalnu i konzervativnu stranku. No zasada, u vezi s porastom ugleda Mladočeha nakon sloma Staročeha, *Hrvatska* u brojnim člancima podržava razne akcije Mladočeha. Novi umjereni pravac pravaštva ne može mnogo smetati umjerenim Mladočesima, izuzev protusrpski pravac zbog kojega najzad dolazi do prekida. Tâ sam njihov prvak E. Grégr izjavljuje da bi se Češka zadovoljila autonomijom kakvu ima Hrvatska!¹⁸ Mladočeški poslanici posjećuju u Zagrebu Starčevića, ali se sastaju i s obzorašima. Kao i u slučaju Slovenaca, ovi susreti ne ostavljaju tragova.

Ipak su događaji za vrijeme izložbe doveli do jedne posljedice i to do izmjenja pravaškog vodstva s E. Barčićem. U početku rujna 1891. održan je sastanak oko pedesetorice najuglednijih pravaša, uključujući i one iz Dalmacije i Istre. Predsjedavao je Folnegović. Radilo se nesumnjivo o dogovoru za organizaciju Stranke prava u svima hrvatskim pokrajinama. Ističući jedinstveno stajalište prisutnih *Hrvatska* napominje da je Barčić pogriješio kada je ostavio Stranku prava pod utjecajem obzoraša, iako ga oni nisu mogli podržavati jer nije želio napustiti načela Stranke prava. Članak poziva i Strossmayera da prigrli pravaše a ostavi obzoraše s kojima se ionako ne slaže, sudeći po izjavama i pismima jednom pravašu tj. Folnegoviću.¹⁹ S obzirom na to da je Barčić uvijek osuđivao napade na Strossmayera, ova izjava predstavlja poziv Barčiću da se vrati u stranku. Folnegović poziva »veleizdajnika«, koji nužno mora oslabiti dojam uvjeravanja da je Stranka prava dinastična, vjerojatno zbog toga što se primorski i istarski Hrvati vezuju uz Barčića, pa bi njihovi kotari mogli u izborima 1892. biti za Stranku prava izgubljeni. Barčić se odazvao Folnegovićevu pozivu, vjerojatno pod pritiskom svojih političkih prijatelja, a sam nije mogao ionako ništa uraditi. On je izjavio da je 1866. stupio prvi put u Hrvatski sabor pod zastavom »nezaboravnog« Kvaternika i Starčevića (spominjanje Kvaternika mora da je Folnegoviću naročito neugodno!) i pod tom zastavom ostaje, jer samo s njom može hrvatski narod ostvariti svoje ideale i »postati važnim faktorom u kolu Slavenstva.« On nije član kluba Stranke prava zbog »taktičkih razlika« i nekih »nenačelnih opreka«, pa će podupirati

¹⁶ Hrvatska 13. VIII 1891.

¹⁷ Hrvatska 9, 24. IX 1891.

¹⁸ Obzor 10. VII 1891. Hrvatska 6, 12. X, 3, 15. XII 1891.

¹⁹ Hrvatska 12. IX, 12. X 1891, 2. IV, 20. V 1892.

načelne zaključke kluba.²⁰ Nakon toga Folnegović ga je pozvao da se vrati u klub i hvalio njegovu interpelaciju o Rijeci. I zaista, Barčić se ponovo priključuje Stranci prava.²¹ Zar se nadao da će prodrijeti sa svojim stavovima koji se poklapaju s pravaškim idejama osamdesetih godina? Sukob Barčićeva i Frank-Folnegovićeve smjera koji ćemo pratiti u toku 1892. morao je svršiti Barčićevim konačnim porazom. Devedesetih godina njegovo stajalište više ne odgovara razvoju Stranke prava. No bio Barčić u klubu Stranke prava ili ne, vodio pregovore s obzorašima ili ne, on zastupa uvijek jedno te isto proslaveno i prorusko stajalište. U svom govoru na banketu za vrijeme izložbe, a pogotovu u budžetskoj debati, on još uvijek čeka na »veliki događaj« koji će riješiti sudbinu »Slavena na jugu«, a u međuvremenu želi isticati hrvatsko državno pravo i buditi hrvatsku nacionalnu svijest. Sjedinjenje hrvatskih zemalja parlamentarnim putem, tj. novi smjer u Stranci prava, je »utopija sažaljenja vrijedna«. On se brani od veleizdajničkih optužbi s izjavom da je ruski susjed na Visli pouzdaniji za Monarhiju nego njemački, pozivajući se na g. 1849. i na sedmogodišnji i »sedmodnevni« rat Pruske i Austrije. Ali istodobno odriče Habsburškoj monarhiji *raison d'être* jer ne zna ostvariti jednakost naroda, a to je, prema Barčiću, u opreci s poslanstvom koje je bog odredio državama. (U svakom načelnom govoru Barčićeva osjeća se koliko je prožet Mazzinijevim idejama.)²² Folnegović nesumnjivo ima važnih razloga da uspostavi dobre odnose s Barčićem. On hvali njegov govor a *Hrvatska* ga brani od Khuenovih optužbi da je revolucionar. Barčić želi »spokojno« (podretala *Hrvatska*) čekati na vanjske događaje, a to nije revolucionarnost. Prema *Hrvatskoj* Barčić samo nastoji »upućivati odlučujuće krugove« da se prime rješavanja hrvatskog pitanja, pa je njegov govor tobože u skladu sa shvaćanjima Stranke prava. Razumije se da je Barčićevo mišljenje sušta protivnost Frank-Folnegovićevoj liniji rješavanja hrvatskog pitanja putem pregovora s vrhovima Monarhije.²³

Kakve li je dojmove morao steći prosječni čitalac *Hrvatske* na temelju svih proturječnosti što ih nalazi na njenim stranicama? Koji je zapravo program Stranke prava koja mu u svom glavnom organu servira izrazito nagodbene stavove i vrhunsku dinastičnost pored osuda te iste nagodbe i same Monarhije? Historičaru je, dakako, jasno da se radi o prijelaznom periodu između Starčevićevih i Frank-Folnegovićevih ideja, ali inteligentniji čitalac morao je u ono vrijeme ostati zbunjen. Vodstvu su upućivani razni upiti, a i izrazi negodovanja. No pripadnici malog građanstva u Stranci prava ne razbijaju glave s »velikom politikom«. Oni su spremni da vjeruju opetovanim uvjerenjima pravaškog organa da Stranka prava uvijek zastupa jedna te ista načela otkad ih je 1861. Ante Starčević formulirao (Kvaternik se dakako ne spominje). Međutim, do goleme većine simpatizera Stranke prava *Hrvatska* uopće ne dolazi. Naklada lista iznosi 1890. svega 700 komada, za pola manje od *Obzora*, a manje i od beletrističkih listova kao *Vienac* i *Dom i svijet*.²⁴ Za vri-

²⁰ Hrvatska 2. X 1891.

²¹ Hrvatska 24. XI 1891. E. Barčić, Bistrimo, Trst 1895, 24—5.

²² HS 21. XII 1891.

²³ Hrvatska 22, 23. XII 1891.

²⁴ Izvješće trg.-ob. komore u Zagrebu 1886—90, n. dj., 639.

jeme Frankova uredništva situacija se poboljšava, ali se bitno ne mijenja. Budući da ne postoji prava stranačka organizacija preko koje bi se članstvo određenog mjesta ili područja moglo držati na okupu i informirati, *Hrvatska* vrlo rijetko prodire do prosječnog pravaša. On je dakle upućen na agitaciju najagilnijih pravaša u svom mjestu i na različita prepričavanja. Zbog toga on može vjerovati da se Stranka prava temelji na Starčevićim idejama. Posebna izdanja njegovih članaka on je čitao ili su mu ih drugi čitali ili pričali o njima. On dakle nema pojma o pravom razvoju »u desno« i spreman je priključiti se svakoj grupaciji, bez obzira na njene stavove, samo ako ona istupa pod firmom legendarnog Ante Starčevića.

—o—

Za vrijeme i poslije izložbe Starčević se, čini se, dobro osjeća. Marljivo piše vanjskopolitičke uvodnike. Daje i svoju pretposljednju autentičnu političku izjavu. Bečka i peštanska štampa s velikim ogorčenjem prati susrete s Dalmatincima, Slovencima i Česima na zagrebačkoj izložbi i prikazuje ih kao »panslavističku« akciju. Službeni organ ugarske vlade napada, štaviše, i Khuenovu stranku što je tako nešto dopustila. Javnost u Monarhiji se dakle opet jednom privremeno interesira za prilike u Hrvatskoj. Zbog toga dolazi u Zagreb urednik lista *Neue Freie Presse* S. Singer da bi intervjuirao režimske i opozicione političare. Zanimljivo je da se Starčević, koji iz dna duše mrzi protuhrvatsku, dualističku bečku liberalnu štampu i koji je svaki kontakt s njenim predstavnicima smatrao »petljanijom« — odlučuje da primi Singera.²⁵ Nesumnjivo je Frankov utjecaj na djelu. U to vrijeme njegov brat Jakov Frank već redovno informira bečke i peštanske liberalne listove o Stranci prava, kako bi je prikazao dostojnom pregovora s odlučnim faktorima Monarhije i uputio ih da se obrate Franku i Folnegoviću. (Kasnije će, dakako, reklamirati samo Franka.) Nužno je, dakle, da i sam Starčević potpomogne uvjeravanja o lojalnosti Stranke prava, iako Frank mora da živi u stalnom strahu da se Starčevićeve izjave neće poklapati s njegovim tendencijama. Odatle vjerojatno i polovičnost i nejasnoće u Starčevićevu intervjuu. Starčević zahtijeva sjedinjenje Hrvatske, Istre, Dalmacije, Bosne i Hercegovine i slovenskih zemalja (slovenski jezik je hrvatsko narječje!) ali napominje: »Ne mogu vam dakle ni kazati, budemo li uobće, i što ćemo uraditi. Sanjati, govoriti o sjedinjenju to možemo, ali to je i sve.« U tadašnjoj situaciji, s obzirom na pritisak Mađara i Nijemaca, u okviru lažne hrvatske autonomije, poniženje je staviti prijedlog i moliti sjedinjenje. Ova izjava (kojom Starčević ostaje pri svojoj osudi Barčićeva prijedloga iz 1889) nije u skladu s Frankovim i Folnegovićevim tendencijama. Okupljanje raznih hrvatskih grupa oko Stranke prava moguće je upravo na temelju programa za sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije, te osnovne težnje u hrvatskom društvu. Odgađanje tog pitanja za vrijeme kada Mađari i Nijemci postanu »pravedni« prema Hrvatima ne bi pridonijelo popularnosti Stranke prava. Ova je izjava osim toga i oštra osuda nagodbe, koju Frank i Folnegović samo blago osuđuju.

²⁵ Strossmayer ne želi primiti Singera; Šišić n. dj., 280—1.

Po prvi put nakon 12 godina šutnje Starčević se vraća na stajalište prema Srbima koje je zastupao u svom pamfletu »Ime Serb«. Oni su pobjegli s »turskih vješala«, u njihovoj historiji on ne može naći ni jedan pošten čin, za njih je karakterističan poraz kod Slivnice. Srbi su prvobitno robovi pod svim mogućim imenima. Oni su dakako preuzeli hrvatski jezik, srpsko ime je samo geografsko itd. Iz Starčevićeva intervjua se uglavnom može zaključiti da se on potpuno slaže s Frankovim smjerom samo u protusrpskom stajalištu.

Najinteresantnije su Starčevićeve izjave koje se odnose na centralni problem iz kojeg niče promjena obilježja Stranke prava, naime: treba li hrvatsko pitanje rješavati u »okviru« Monarhije tj. ima li ona zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije ili ne. Ne začuđuje što u datoj situaciji Starčević ostaje nejasan upravo u tom pitanju. O nekom »dinastičnom« tonu kod njega nema, dakako, ni govora. Dopustio je doduše Franku da izjavi kako on nije neprijatelj dinastije, ali je preponosan da to sâm kaže. O državnopravnom uređenju Hrvatske treba da odluči narod s kraljem, smatra Starčević, što je u skladu s njegovim prijašnjim idejama. Međutim, sada on više ne ističe da Hrvatska nema veze s ostalim zemljama Monarhije. Neka se češkoj kruni i Nijemcima dade ono što ih ide (on prihvaća češko-hrvatsku, ali ne i slavensku solidarnost) pa će nastati »više skupina nezavisnih jedna od druge, koje će zajedno sačinjavati državu ili monarhiju«. Svaka treba da ima »podpunu samoupravu«, a da pridonosi materijalna sredstva samo zajedničkoj obrani. Car bi doduše bio vrhovni gospodar, ali svaka bi skupina čak i vojne odredbe donosila sama. »Onda moramo i onako u savez stupiti, jer svaka od ovih skupina po sebi bila bi preslaba.« Kada se sve one slože mogu naći saveznika u Francuskoj i Engleskoj i napustiti trojni savez! Ova se izjava može protumačiti kao prihvaćanje zajedničkih poslova u Monarhiji (tako je shvaća *Obzor* ističući pri tom da Starčevićev stav ostaje nejasan u pitanju federalističkog uređenja)²⁶ no s druge strane ona jako podsjeća na Starčevićeve ideje o Podunavskoj konfederaciji na čijem čelu jedna varijanta predviđa dinastiju Habsburg.²⁷ Za ovu drugu mogućnost govori i Starčevićeva izjava da sjedinjenje hrvatskih zemalja zasada nema smisla. »Danas nam je ravnodušno, ima li nas više ili manje na okupu jer smo i onako svi kao u velikoj tamnici.« On čeka »vanjske događaje« i nagoviješta mogućnost rata Austro-Ugarske i Njemačke s Rusijom! Upravo mjesec dana prije toga došlo je do rusko-francuskog sporazuma, koji Starčeviću privremeno vraća nade u Rusiju. Sve to zvuči kao očekivanje propasti Monarhije, kao i kod Barčića, ali nije tako izrazito kao što je bilo osamdesetih godina. Prema tome može se iz Starčevićeva intervjua zaključiti sa sigurnošću samo to da on ne prihvaća u cjelini Frankovu novu liniju, iako joj se ne suprotstavlja. Zbog, možda, i namjerno nejasnih formulacija ne može se razabrati da li je i koliko on sam odstupio od svojih prijašnjih ideja. Što se tiče urednika *Neue freie Presse*, on na kraju intervjua konstatira da Starčevićevi nazori predstavljaju »strahovit odklon od svega onoga što austro-ugarskoj monarhiji zajamčuje današnji imponujući položaj«.²⁸

²⁶ *Obzor* 29. IX 1891.

²⁷ Gross, n. dj., 90.

²⁸ Hrvatska 26. IX 1891.

Osim Starčevića, Singer posjećuje i jednog »od novijih vodećih članova te stranke« tj. Franka. Činjenica da se njemu, a ne Folnegoviću, daje prilika da se obrati Beču nesumnjivo je povezana s djelatnošću njegova brata Jakova. U vezi s panslavističkim optužbama prilikom izložbe Frank izjavljuje da Stranka prava nije panslavistička i da poznaje samo hrvatsko državno pravo. Zbog toga ona i pokazuje »odlučno neprijateljsko držanje prema srbskim težnjama«. On uz to denuncira obzoraše zbog veza sa srbijanskim političarima u konspiraciji za proširenje Srbije do Jadrana. Radi se o Frankovoj tipičnoj taktici pokušaja skretanja veleizdajničkih optužbi sa Stranke prava na Srbe i neodvišnjake. Ističući veze koje su u vrijeme izložbe uspostavljene s Dalmatincima i Istranima, on umiruje vladajuće faktore izjavom da se zasada odustalo od rada za sjedinjenje sa Slovenijom i Bosnom i Hercegovinom, ali govori o suradnji s Mladočesima. Frank se nije izjasnio za dualizam. »Nadanu novu preobrazbu nije izrično nazvao trializmom, no proti tomu nazivu nisam opazio ni osobite odvratnosti«, napominje Singer. Ovo je Frankovo držanje jasno. Kada bi se otvoreno izjasnio za trijalizam, što ga je Starčević perhorescirao kao »bečko maslo«, možda bi mu se ipak zamjerio. Osim toga, Frank vjerojatno još nije bio na čistu kakvo državnoopravno uređenje Hrvatske bi trebalo zahtijevati.²⁹

Poslije izložbe može se zapaziti intenzifikacija promadžarskog smjera koji je dotada bio tek oprezno nagovještavan. Osudu nagodbe prate izjave o potrebi ravnopravnog saveza s Mađarima kao u Folnegovićevu saborskom govoru.³⁰ Za vrijeme izložbe Khuen ponešto popušta s cenzurom, a prvak režimske stranke N. Czernkovicz izjavljuje Singeru da je sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije potrebno izvesti na temelju nagodbe — u dalekoj budućnosti. Po njegovu shvaćanju ne postoji hrvatsko nego samo ugarsko-hrvatsko državno pravo, a to je nagodba, koja je maksimum što ga Hrvatska i Slavonija može postići. On se žestoko obara na Neodvisnu narodnu stranku i Strossmayera, dok je prema Stranci prava vrlo blag. Dakako da *Obzor* optužuje pravaše zbog šurovanja s banom. Pejačevićev saveznik Frank i pravaška tradicija povezivanja s L. Rauchom logično vode do suradnje s Khuenom protiv neodvišnjaka, tvrdi *Obzor*. Tačno je da se u *Hrvatskoj* mogu naći članci iz kojih zrači dodvoravanje Khuenu, iako se onda uvijek ponegdje ubacuje neki članak s blagom kritikom njegove djelatnosti za »obsjeniti prostotu«. Sve do ljeta 1892 (kada će se stvoriti osnova za suradnju opozicije) *Hrvatska* stalno objavljuje članke protiv obzoraša i Srba, ali o mađaronima šuti.³¹ Frankova *Hrvatska* vojuje protiv »predrasuda« da bi slobodna Hrvatska bila opasna za Mađare i ističe da Stranka prava nije načelno protumađarski usmjerena; zbog toga predlaže ravnopravni savez s Ugarskom.³² *Obzor* u tome vidi još jedan novi program Stranke prava. List jedva čeka da istakne pravaško mijenjanje stavova, jer

²⁹ Gross, n. dj., 72—3, 76, Hrvatska 24. IX 1891.

³⁰ HS 1. VI 1891.

³¹ Hrvatska 24. IX 1891. *Obzor* 13. X 1891.

³² Hrvatska 24—5. IX, 14, 24. X, 2. XII 1891, 30. I, 17. V 1892.

neodvišnjake optužuju i pravaši i predstavnici režima zbog »šarenjačtva« tj. promjene programa. Obzor pronalazi ni više ni manje nego sedam različitih programa Stranke prava!³³ Obzoraška propaganda djeluje na sukobe unutar stranačkog vodstva. Zato predsjednik Stranke prava Rukavina pokušava odbiti optužbe da su pravaši prihvatili nagodbu. U borbi za pravi ustavni život poznaje on samo dva faktora: kralja i narod. Rukavina ostaje pri starom programu koji ne priznaje zajedničke poslove Hrvatske s ostalim zemljama Monarhije. On osuđuje nasilja i zločine koje su unijeli Nijemci pod plaštem kršćanstva, a Mađari ih u tome slijede. Izjava je Rukavine prikriivena osuda Frankove linije.³⁴ Promadžarski duh u pravaškoj štampi prati bučno uvjeravanje u odanost dinastiji i želja da aristokracija, koja uživa povjerenje krune, stane na čelo Stranke prava.³⁵ Proaustrijskog duha još nema. »Na nas ne može pasti sumnja da težimo u Beč«, piše *Hrvatska* u jednom promadžarskom članku.³⁶ Taj je stav razumljiv iz dva razloga: iz obzira prema Starčeviću i objektivne situacije u Monarhiji. Starčević može šutke dopustiti pretjerano isticanje lojalnosti dinastiji. Iako mrzi Franju Josipa, njegov program ipak računa s kraljem i narodom, pa je, prema tome, teoretski dinastičan. Međutim, Frank ne može zasada prijeći preko Starčevićeve patološke odvratnosti protiv Austrije i Njemačke. Pored toga, osim dinastije, još nema u Beču snage s kojom bi Frank mogao računati. Misao o savezu s austrijskim generalima još nije dozrela, a kršćanski socijali se tek pojavljuju. Zbog toga je dualistički smjer, popraćen neiskrenim antidualističkim izjavama, jedina logična mogućnost.

Protusrpska kampanja dobiva potkraj 1891. i u toku 1892. svoje tipično frankovačko obilježje s naglaskom na uvjeravanju dinastije da bi joj jaka Hrvatska bila obrana od veleizdajničke srpske iredente. Zato su napadi na Srbiju na dnevnom redu (prije je *Hrvatska* napadala samo srpsku vladu, jer se ona nalazila pod utjecajem Austro-Ugarske) a o njoj se govori prezirno kao o »Šumadiji«. Slavenski osjećaj već je potpuno nestao, ali povratak na nekadašnji protuslavenski stav Starčevićev nije još uvijek izrazit. Ista je stvar i sa člancima o Rusiji.³⁷ Frankovu liniju obilježava i povremeno ubacivanje hvalospjeva Starčeviću, s već posve jasnim isticanjem Franka kao najzaslužnijeg pravaša pa prema tome i njegova nasljednika. Nesumnjivo u to vrijeme već počinje lični sukob između Franka i Folnegovića, ali u načelnom pogledu su njihova shvaćanja identična.

Teške razmirice između opozicionih stranaka ne dopuštaju ni suradnju na zagrebačkim gradskim izborima. Khuen nije još uvijek uspio onemogućiti većinu opozicije u zagrebačkom gradskom zastupstvu, koju bira zagrebačka buržoazija. Od 1890. načelnik je obzoraš Amruš, a većinu predstavlja »auto-

³³ Obzor 5. XII 1891.

³⁴ HS 23. XII 1891. Iz jednog drugog govora jasno se vidi da je bivšeg oficira privukla u Stranku prava mržnja na Nijemce, HS 12. XII 1891.

³⁵ Hrvatska 13. XI 1891.

³⁶ Hrvatska 18. IX 1891.

³⁷ Hrvatska 21. IX 1891, 14. I, 1. IV, 8. VI, 15. VII 1892. itd.

nomni« klub na čelu s Bresztyenszkim. Uoči izbora dolazi do žestokog sukoba između obzoraša i pravaša u tom klubu. Pokušaj sporazuma propada. *Obzor* tvrdi da su se pravaši sporazumjeli s mađaronima protiv neodvišnjaka.³⁸ U Zagrebu postoje dva izborna kotara s tri izborništva na temelju izbornog cenzusa. U prvim izborništva glasuju najbogatiji kapitalisti i predstavnici kapitalističkih organizacija, u drugom činovnici i dio srednje buržoazije, a u trećem srednja i sitna buržoazija. U prvom izborništvu postoje stanoviti izgledi za opoziciju ukoliko predstavnici domaćeg kapitala glasuju za nju. Izbori 1892. pokazuju da viši i srednji slojevi zagrebačke buržoazije smatraju da će ih najbolje zastupati Neodvisna narodna stranka. Ona, dakle, pobjeđuje u prvom i trećem izborništvu I kotara i u trećem izborništvu II kotara. Ostala izborništva biraju mađarone, dok dio sitne buržoazije glasuje za pravaše. *Obzor* udara u talambase zbog pobjede svoje grupacije ističući ponosno da su za nju glasovali i predstavnici veleposjeda (npr. M. Kulmer, dva baruna Vranyczanyja), J. Grahor, predstavnik Trgovačko-obrtničke komore i gotovo svi dionički zavodi.³⁹ No usprkos pobjedi *Obzor* se ne osjeća sigurnim pa ponovo predlaže sporazum opozicije koji podupire i dalmatinska štampa. Jasno je da Khuen ne može dopustiti da mu se u glavnom gradu Hrvatske suprotstavlja domaća buržoazija. Nije uzalud organ mađarske vlade *Pester Lloyd* izjavio prije izbora da mađarska državna ideja ne može pobijediti u Hrvatskoj dok se Zagreb ne pokori.⁴⁰ Khuen će dakle izvršiti pritisak na banke, čiji su predstavnici glasovali za obzoraše, raspustit će gradsko zastupstvo, a Hipotekarna banka, koja treba da se odupre domaćem kapitalu i da pomaže Khuenove eksponente, stupit će u život kao osnovna ekonomska podloga Khuenova režima. Ponovni gradski izbor bit će najzad prvi korak za sporazum opozicije.

Vodstvo Stranke prava pokušava zasada da bez obzoraša stvori svoju organizaciju u svim hrvatskim pokrajinama. U tom nastojanju najagilniji je Folnegović, no uz njega je i Barčić. Njegov se utjecaj, doduše, ne osjeća u pisanju *Hrvatske*, jer je ona u Frankovim rukama, no sastanak na Rijeci u travnju 1892. pokazuje da *Hrvatska* ne odražava mišljenje dijela uglednijih pravaša koji su skloni da usvoje Barčićevo stajalište, ali ne i njegov maksimalni program. Barčić dolazi u sukob s obzorašima, koji su ogorčeni što se ponovo priključio pravašima i što je sastavio pouzdanicu Spinčiću (u vezi s aferom oko njegove suspenzije), u kojoj se između ostalog napadaju obzoraši jer se ne solidariziraju sa Spinčićem, zbog toga što je za vrijeme izložbe predvodio demonstrativnu delegaciju Starčeviću. Barčić odgovara da se i on toj posjeti protivio. No on želi slijediti svog idola Mazzinija, koji je nastojao povezati monarhiste, federaliste i papiste u borbi za oslobođenje Italije od Austrije. Zato je i Barčić htio slogu svih opozicionih stranaka do odstranjenja sadašnjeg režima. On poručuje *Obzoru* da ne može pokopati Stranku prava.⁴¹ Centralna tačka oko koje se Barčićev rad vrti je borba protiv dualizma. On, nesumnjivo, podcjenjuje Frankov i Folnegovićev dualistički smjer kada se nada da će Stranku prava pokrenuti u odlučnu bitku protiv dualizma. On ne

³⁸ Usporedi Hrvatsku i *Obzor* u veljači i ožujku 1891.

³⁹ *Obzor* 19—24. III 1892.

⁴⁰ *Obzor* 6. VIII 1892.

⁴¹ *Obzor* 5, 12—13. IV 1892. Hrvatska 12. IV 1892. Kvarner 10. IV 1892.

dijeli Frankov i Starčevićev protusrpski stav te još uvijek, kao i u osamdesetim godinama, kaže: »Za mene nema između Hrvata i Srba ikakove narodnosne razlike, jer ljudi, koji govore kao Hrvati i Srbi jedan te isti jezik, ne mogu i nisu drugo nego jedan te isti narod. Po mojem nazoru, tko vređa Hrvata vređa i Srbina, a obratno tko vređa Srbina vređa i Hrvata. — Nu kao i u kraljevini srbskoj po državnom njezinom pravu neima nego samo jedan srbski politički narod, isto tako u kraljevini hrvatskoj po državnom njezinom pravu neima nego jedan hrvatski politički narod.«⁴²

U vezi s predstojećim saborskim izborima održan je 27—8. IV pravaški sastanak na Rijeci i to u Barčičevoj kući. Zaključci tog sastanka ne odražavaju Frankov duh. Zbog tog se ne može smatrati slučajnim što Frank ne objavljuje rezoluciju konferencije u *Hrvatskoj*, jer tobože želi pričekati »zgodniji trenutak«. Međutim, objavljuje je *Kvarner*, koji izlazi kratko vrijeme zastupajući Barčičeve stavove, a za njim i drugi listovi. Zato i *Hrvatska* mora četrnaest dana kasnije objaviti tekst zaključaka. Dakako da se od Riječke konferencije ne mogu očekivati stavovi u smislu Barčičeva radikalnog otpora protiv Monarhije i njegove težnje za ujedinjenjem »Slavena na jugu«, jer bi to izazvalo progon Stranke prava. U tom pogledu je on osamljen, atmosfera osamdesetih godina definitivno je nestala. Ali zaključcima nedostaju osnovna obilježja Frankove linije: upozorenje mjerodavnim faktorima da bi Stranka prava primila dualizam s napadima na dualizam zbog kamuflaže, isticanje lojalnosti i dinastičnosti, te protusrpsko stajalište. Rezolucija Riječke konferencije je nasuprot tome iskreno antidualistička, ne spominje zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije, nije protusrpska a odiše slavenskim duhom. Nesumnjivo se radi o Barčičevu minimalnom programu. Rezolucija, dakle, na temelju državnog i prirodnog prava zahtijeva ujedinjenje i nezavisnost svih hrvatskih zemalja. Za taj cilj radit će klubovi Stranke prava. Stranka prava ne priznaje uredbe koje se protive hrvatskom državnom pravu (nagodbu) i borit će se protiv nje svim ustavnim sredstvima. (Ovaj pasus nije u skladu s Barčičevom izjavom u saboru da je rješavanje hrvatskog pitanja parlamentarnim putem »utopija«.) Isto tako, Stranka prava će se boriti protiv svih nagodbenih stranaka. Rezolucija poziva Biankinija i drugove, koji su upravo istupili iz dalmatinske Hrvatske narodne stranke, da se priključe Stranci prava (oni će to uraditi tek 1894).⁴³ Mladočesi su načelni saveznici pravaša, jer se i oni protive Trojnom savezu štetnom po Slavene Monarhije. Stranka prava smatra da u Hrvatskoj živi samo jedan narod (misli se politički narod), ona će podupirati kraljevinu Srbiju i Crnu Goru ukoliko one ne budu vrijeđale hrvatsko državno pravo. Rezolucija, dalje, preporuča suradnju s Istranima, Slovencima i Bosancima u uvjerenju »da najotmjereniji sinovi ovih zemalja uviđaju, da se podpuna obrana narodnosti i napredak gospodarstveni može postići jedino ujedinjenjem celokupne kraljevine Hrvatske, gdje bi narod uz vladara imao samoodluku o svojih najživotnijih pitanjih«. Drugim riječima, ne govori se o zajedničkim poslovima s ostalim zemljama Monarhije.⁴⁴ Konferenciji predsjedavaju Ruka-

⁴² Kvarner 24. IV 1892. Hrvatska 26. IV 1892.

⁴³ O problemima dalmatinskog pravaštva pisat će posebno.

⁴⁴ Kvarner 10. V 1892. Hrvatska 30. IV, 13—14. V 1892.

vina i Folnegović. Izvjestitelji su A. Jakić, urednik lista »Il diritto croato«, A. Trumbić i G. Tuškan. Sva ta trojica istupit će kasnije protiv Franka. Od Dalmatinaca aktivno sudjeluju još F. Supilo i I. Prodan. Zaključci konferencije nisu ni u Folnegovićevu duhu. No može se pretpostaviti da je on ipak zadovoljan, jer mu je prva briga da stvori temelj za organizaciju Stranke prava u svim hrvatskim pokrajinama, a Riječka konferencija znatno pridonosi njegovoj težnji. Za Franka je to, dakako, korak natrag. On vidi, a znao je to i prije, da ima mnogo protivnika. Zbog toga on mora Starčevića potpuno privezati uza sebe, koristeći se prije svega Starčevićovom taštinom, jer dobro zna da će većina simpatizera krenuti onamo gdje je Starčević, bez obzira na stavove koje njegova okolina zastupa. Frank, dakle, predlaže da »hrvatski narod« pokloni Starčeviću palaču u znak priznanja za njegovo veliko djelo. Konferencija prima taj prijedlog i time udara temelj sukobima oko »Starčevićeva doma«, koji će obilježavati borbu za Starčevićovo nasljedstvo u eri raskola.

Svega tri i pol mjeseci kasnije Stranka prava objavit će novi program sastavljen po Franku, koji će, u punoj suprotnosti s riječkim, pokazati pobjedu Frank-Folnegovićeve struje. Bit će to adresa Stranke prava pri otvaranju nove saborske periode 1892—97.

6. Frankova adresa, pobjeda novog smjera

Na Riječkoj konferenciji utvrđeni su i kandidati Stranke prava za saborske izbore. Nasuprot tome, konferencija Neodvisne narodne stranke zaključuje da će Stranka apstinirati od izbora. Bez suradnje s pravašima, izgledi neodvišnjačkih kandidata izvan Zagreba su minimalni. Što se tiče Zagreba, isključeno je da bi Khuen nakon uspjeha obzoraša na gradskim izborima dopustio izbor obzoraškog kandidata. Povlačenjem s izbornog poprišta obzoraši daju, doduše, povoda svojim protivnicima da objave potpuni slom njihove stranke, ali uz to stvaraju i teren za slogu opozicije, pa je vjerojatno da su Folnegović i Barčić konzultirani u vezi s apstinencijom.¹ Naime, međusobna izborna borba opozicije odgodila bi mogućnost sporazuma, a apstinencija obzoraša daje pravašima priliku da pokažu svoju snagu. Obzoraši računaju da su pravaši bez njihove pomoći preslabi da se odupru Khuenovu izbornom teroru. I zaista, pravaši pobjeđuju u svega osam izbornih kotareva (od ovih Frank je postigao mandat u dva kotara, u naknadnim izborima Sisak je izabrao Folnegovića), dakle upravo u tolikom broju koji je Khuenu potreban da se sačuva privid parlamentarizma, a da može objaviti svijetu slabost opozicije i »popularnost« svoje stranke.² Ovim neuspjehom ojačala je u Stranci prava struja koja želi slogu s obzorašima. Frank, prema prepričavanju u stranačkim redovima, po-

¹ Obzor 21. V 1892. E. Barčić, n. dj., 25—6. Strossmayer smatra da je apstinencija pogreb Neodvisne narodne stranke. Šišić, n. dj., 319—20.

² God. 1884, Stranka prava je dobila 25, a 1887. svega 11 mandata. God. 1892. pravaši su izabrani u Gorskome kotaru, Hrvatskom primorju, gradovima Karlovcu, Sisku i Križevcima i u istočnom području Zagrebačke županije. Hrvatska 4. VI 1892.

država Starčevićev otpor protiv sloge. Njemu je, doista, i te kako potrebna privremena suradnja s obzorašima za učvršćenje njegova konzervativnog programa.

U lipnju 1892, neposredno poslije saborskih izbora, Khuen se vraća iz Budimpešte gdje se slavila dvadesetpetgodišnjica krunisanja Franje Josipa i objavljuje raspust zastupstva grada Zagreba. Kao odmazdu domaćim bankama koje su u martu iste godine glasovale za obzoraše, vlada je povukla sve svoje uloške iz tih zavoda (npr. iz Prve hrvatske štedionice 1,000.000 kruna³). Istodobno s odlukom o raspustu zastupstva s opozicionom većinom, Khuen donosi iz Budimpešte »dar« — osnivanje Hipotekarne banke. To je »znamenit korak kojim se Hrvatska kani staviti u materijalnu ovisnost od tuđega kapitala« (podcrtao Obzor).⁴ Iako je *Hrvatska* izjavila da ostaje indiferentna prema raspustu gradskog zastupstva, vodstvo ipak zaključuje izborni sporazum s obzorašima. Opozicija pobjeđuje u trećem izborništvu I kotara gdje bira sitna buržoazija. Viši slojevi buržoazije dali su svoj glas za vladine kandidate pod utjecajem Khuenove pouke nakon prošlih gradskih izbora (tj. povlačenja uložaka iz banaka) koja je pokazala da on ne preza od represalija. Izbor u vladinu korist odlučili su velikim dijelom židovski kapitalisti.⁵ Polemika između *Obzora* i *Hrvatske* uglavnom prestaje poslije tih izbora. Nastaje atmosfera koja će o Božiću dovesti do sporazuma opozicije.

Istakla sam već da je tendencija Frankove *Hrvatske* izrazito nagodbena, iako ona napada dualizam. Pravaška adresa prilikom otvaranja nove saborske periode ide korak dalje — ona de facto priznaje dualizam. Adresu je sastavio Frank.⁶ Taktika adrese je ona ista koju poznajemo iz *Hrvatske*. S jedne strane joj je svojstven oštar protunagodbeni i protumađarski ton, s težištem na iznošenju financijskih i ekonomskih poteškoća prouzrokovanih nagodbom — s druge strane ona osniva zahtjev za ujedinjenjem i oslobođenjem Hrvatske na kraljevoj zavjernici iz 1867, kojom se kralj obvezuje da će održavati i braniti dualizam. Kraljeva je zavjernica, naime, sankcionirana za Ugarsku 28. VII 1867. tj. isti dan kad i austro-ugarska nagodba, a za Hrvatsku 10. XII 1868, nakon što je hrvatsko-ugarska nagodba sankcionirana 8. XI a proglašena 16. XI 1868. Zavjernica garantira »prava, ustav, zakonitu neodvisnost i zemljištnu cjelovitost Ugarske i posestrimih joj kraljevinah« tj. austro-ugarsku i hrvatsko-ugarsku nagodbu kao temeljne zakone. Dakako da Frank u adresi ne prikazuje zavjernicu kao garanciju dualističkog sistema. On mora pred pristašama Stran-

³ Obzor 14. VI 1892. Khuenova odredba od 18. VII 1892. navodi kao razlog raspustu što je gradsko zastupstvo prigodom dvadesetpetgodišnjice krunisanja raspravljalo o državnopravnom odnosu Hrvatske s Ugarskom i time prešlo svoje kompetencije. Povjerenikom je imenovan A. Mošinsky, koji će postati i načelnik. *Obzor* i *Hrvatska* 20. VI 1892.

⁴ *Obzor* 30. VI 1892. *Hrvatska* 2. VII 1892. Zakon o povlasticama Hipotekarne banke izglasan je u saboru 1894.

⁵ *Obzor* 10. VIII 1892.

⁶ HS 16. VIII 1892.

ke prava i Starčevićem važiti kao protivnik dualizma. On smatra da kraljeva zavjernica samo ponovo potvrđuje starodavno hrvatsko državno pravo. Ali u svom govoru između ostalog kaže da zahtjevi za ujedinjenjem Hrvatske nisu panslavistički (kako to tvrdi mađarska štampa), jer je »sama Magjarska utanačila, složila i inartikulirala nezavisnost, slobodu, cjelokupnost i ustav kraljevine Hrvatske sa kraljevskom zavjernicom«. Pri tom ne može otvoreno izjaviti da je zavjernica izdata na temelju zaključka ugarskog sabora i da je, logično, nakon utanačenja nagodbe mogla biti samo garancija novog ustava. »Prvašnji pravaški program« nije priznavao postojeće uredbe Monarhije niti zajedničke interese s ostalim njenim zemljama, a zahtijevao je samo pregovore između kralja i hrvatskog naroda. Frankova adresa, svojim pozivanjem na kraljevu zavjernicu stvorenu bez hrvatskog naroda (tj. njegova predstavničkog tijela) a uz protest toga predstavničkog tijela — ostavlja za sobom negativni pravaški stav i postavlja se na temelj nagodbe.

Pravaški je klub nekoliko dana raspravljao o adresi. Protiv nje ustaju Folnegović, Banjavčić i Barčić. Ne znam zašto se Folnegović suprotstavio smjeru koji je sam inaugurirao; vjerojatno, on već ima neke račune s Frankom. Mile Starčević, ljubimac svog strica i Frankov suradnik, napominje Barčiću da se ni on ne slaže s kraljevom zavjernicom, ali treba popustiti, jer *Hrvatska* bez Franka ne bi mogla izlaziti. Tada je Barčiću bilo sve jasno! Ipak se na dan same saborske sjednice, na kojoj se objavljuje adresa, odlučio da je potpiše. Kasnije će požaliti »svoju slabost«, jer je na taj način klub Stranke prava, zaveden po Franku, »neposredno priznao pravnu valjanost nagodbe s Mađarima«. Sam je Ante Starčević na sastancima kluba uz Franka, koji zbog toga dovikuje trojici svojih protivnika da žele biti bolje pravaši od »Staroga«. Starčević pristaje uz Franka s argumentom »da su te zavjernice uvijek istovjetne bile« tj. da prihvaćanje zavjernice ne znači zaokret Stranke prava prema nagodbi, jer zavjernica samo proklamira historijsko pravo hrvatskog naroda.⁷ Teško je pretpostaviti da je Starčević uradio isto što i Frank tj. da je priznao nagodbu, a neiskreno uvjeravao da to nije uradio. Vjerojatno je da progresivna senilnost slabi njegov dar prosuđivanja a jača njegove slabosti — egocentričnost i sumnjičavost. Te ga mane u suprotnosti s njegovim toliko isticanim izjavama vezuju uz »osobe« tj. Franka, a ne načela. Iz Starčevićeva posljednjeg saborskog govora, komentara adresi, jasno se vidi da on nije prihvatio i da ni ne može prihvatiti Frankove stavove. Govor mu je u skladu s njegovim prijašnjim idejama — to je upravo klasičan primjer načela »apsolutne negacije«, prema omiljelom izrazu njegovih protivnika. Starčević, po svom običaju, »moralizira«. Služeći se primjerima iz rimske povijesti, on prikazuje dualizam i prilike u Monarhiji kao vrhunac nemoralna. On opet jednom izjavljuje, napadajući pri tom indirektno i krunu, da mu je milija iskrena despocija nego postojeća pseudoustavnost. Na temelju svog poznatog shvaćanja da je svaka akcija u dualizmu osuđena na propast, on izjavljuje da je protivnik svake adrese, no kada već mora da primi neku adresu onda će to biti pravaška. Uostalom, kad bi ta adresa i stigla do kralja, ništa se ne bi

⁷ Barčić n. dj., 15—16.

promijenilo.⁸ Starčević je isticao besmislenost adresa i onda kad su se one temeljile na njegovim idejama. No taj put se sa svojim mišljenjem o besmislenosti adresa tj. kontakta s kraljem kome su one bile upućene, našao upravo na suprotnom polu od svog prijatelja Franka kome adresa služi da pokaže svoju dinastičnost, a prema tome i kao korak prema pregovorima s vrhovima Monarhije. Starčević, dakle, ne želi rješavati hrvatsko pitanje takvim pregovorima. Prema tome, u njegovu postupku nema više logike. On podržava Franka, koji sastavlja dualističku adresu, ali je svojim govorom desavuiira i daje povod saborskom predsjedniku da izjavi kako »ova država«, usprkos Starčevićevih »crnih slikah«, ima životne snage i budućnosti. Starčević, dakle, u svom posljednjem saborskom govoru nastupa poput svog protivnika Barčiča kao — veleizdajnik! Razumije se da Khuen i njegovi poslanici zaključuju da se Starčević protivi adresi koju je potpisao. Khuen izjavljuje da je Starčević najkonsekventniji član sabora jer govori uvijek isto. On sada pita: koji je pravi stav Stranke prava, da li Frankov ili Starčevićev? Već je u prošloj saborskoj periodu uočio veliku suprotnost između njihovih izjava. Tada je Starčevića smatrao vođom Stranke prava. Sada misli da je za pravac stranke mjerodavno Frankovo stajalište. Prema banu, Frankova je zasluga što »nestoji više stranka prava na absolutnoj negaciji, na kojoj stoji gosp. zastupnik čabarski (Starčević; M. G.). Ja sam našao jednu točku, gdje mogu kazati, da stoji absolutno na istom stanovištu, na kom i mi, a to je jako važna točka. Ono drugo, što je gosp. zastupnik prije i kašnje govorio, to se i meni čini, kako se činilo i gosp. zastupniku slunjskom (mađaronu I. Jagiću; M. G.), samo neki više manje manevar, da se glavni cilj što bolje iztakne. Jer on protestira i proti osnovi na reskript i proti zaključku sabora i ja neznam proti čemu sve, a ipak onda dolazi do toga, da zavjernicu od god. 1867. prihvaća glavnim stupom, a to je veliki napredak, koji se imade zahvaliti pročelniku stranke prava g. zastupniku križkomu (Franku; M. G.). Zato osobito rado konštatujem, da on stoji na stanovištu zavjernice god. 1867., jer je to izhodište onoga mišljenja i onog stanja, koje zastupa ova stranka, koje zastupa i vlada. (Žamor na ljevici.)⁹

Starčevićev govor i reakcija bana i njegovih poslanika predstavljaju veliku opasnost po Franka. Ako uspije njegovim protivnicima uvjeriti simpatizere stranke u različitost njegovih i Starčevićevih načela — svršeno je s Frankovom ulogom. Da li je Starčević poslije saborske debate ipak počeo shvaćati o čemu se radi? Zato se Frank grozničavo baca na posao. Uspijeva mu da Klub Stranke prava zaključi korporativni posjet Starčeviću i da mu čestita na »biseru« njegova posljednjeg »oratorskog djela«. *Hrvatska* piše da je Starčević prilikom raspravljanja adrese u klubu »najbitnije utjecao« (podcrtala »Hrvatska«) na njen postanak i da mu se mora zahvaliti što je adresa porazila protivnike, koji su za utjehu izmislili neistinu da u Stranci prava više nema sloge. Razumije se da adresa, prema *Hrvatskoj*, čvrsto stoji na pravaškom programu.¹⁰ Frank, dakle, preko svog organa prikazuje svoju vlastitu duali-

⁸ HS 17. VIII 1892.

⁹ HS 17. VIII 1892. Khuen ponavlja svoje shvaćanje i na sjednici 21. I 1893.

¹⁰ Hrvatska 22. VIII 1892.

stičku adresu kao Starčevićovo djelo, a njegov »veleizdajnički« govori kao afirmaciju te iste adrese. Tragika je bolesnog starca da za volju prozirne laske dopušta da ga identificiraju sa zlokobnom nagodbom. Nije slučaj što upravo sada počinje Frankova akcija sakupljanja prinosa za Starčevićev dom.

Frank se otada konsekventno poziva na kraljevu zavjernicu.¹¹ Iz svih njegovih izlaganja proizlazi osnovni razlog koji ga je potakao da je proglasi programom Stranke prava. Pritom se u manjoj mjeri radi o stavljanju na znanje dualističkim faktorima Monarhije da mogu računati s vodstvom Stranke prava. Frank priznaje dualizam *s a m o* kao jednu od mogućnosti za rješavanje hrvatskog pitanja. S isticanjem zavjernice želi on, prije svega, upozoriti Franju Josipa da je Stranka prava dinastička i da se stavlja na raspolaganje dinastiji, ako je potrebno čak i u okviru dualizma. Jedan od Khuenovih poslanika ustvrdio je u saboru da je Frank izmiješao obzoraški i pravaški program. I zaista, adresa potpuno usvaja stajalište Neodvisne narodne stranke, koja priznaje nagodbu, ali želi njenu reviziju u pravcu ekonomske i financijske samostalnosti. Prema tome, otpadaju sve načelne zapreke sporazumu opozicije. *Obzor* zato pozdravlja adresu ističući da između nje i prošlih pravaških adresa »nema nikakova doticaja«. »Steklištvo« je nestalo. »Mi se tome radujemo, jer se tako utire put onoj zajednici opozicija, koju smo mi uvijek zagovarali.« Priznavajući sadašnji državopravni položaj i izvlačeći iz njega konsekvence u pravcu promjena položaja (revizije nagodbe) Stranka prava je stupila »na polje realne politike«. S obzirom na suprotnosti između Frankova i Starčevićeva stajališta, *Obzor* ističe da adresa očekuje prijedlog krune za rješavanje hrvatskog pitanja, dok je Starčević to zahtijevao na temelju državnog i historijskog prava.¹²

Frank nesumnjivo vjeruje da može uraditi bilo što, bez obzira na pravaške tradicije, ako mu uspije pokazati javnosti da uz njega stoji Starčević. No Starčevićovo proturječno držanje u vezi s adresom, a i spoznaja da Frank napušta temeljne Starčevićeve ideje, pobuđuje nezadovoljstvo među nekim pravašima. Pod utjecajem mađaronske i obzoraške progande, koja otkriva nagodbenu obilježje adrese, simpatizeri Stranke zahtijevaju sa svih strana objašnjenje. Frank mora u nizu članaka braniti adresu.¹³ On ne može tajiti »da se je kod nekih privrženikah stranke prava pokazala neka sumnja napram mogućim posljedicam, koje bi tuj mogle nastati«. Prije svega upozorava sve pravaše koji se još zanose protumonarhijskim osjećajima neka sebi izbiju iz glave očekivanja da bi Stranka prava poduzela »kakav eksplozivni čin«. Ona je u svojoj adresi naglasila »miroljubiv rad«. Stranka prava je radikalna samo u želji »da se s temelja promjeni *politički* (podcrtala »Hrvatska«) organizam, na kojemu počiva vladajući sistem u Hrvatskoj« Da bi se obranio od optužbi da zagovara dualizam, Frank ističe da je glavni cilj pozivanja na kraljevu zavjernicu: oduzeti Stranci prava žig veleizdaje. Zato on tvrdi da zavjernica u adresi nije zamišljena kao njeno težište (jezgra adrese jesu ekonomski problemi buržoazije), iako je Starčević dokazao da je zavjernica u skladu s programom Stranke prava, jer ponovo potvrđuje prava koja su prijašnji vladari obećali Hrvatskoj.

¹¹ Npr. HS 22. XII 1893.

¹² *Obzor* 18. VIII 1892.

¹³ Hrvatska 23, 24, 29. IX, 20, 22. X 1892.

Frank se upinje da odijeli nagodbu od zavjernice i tvrdi da je ova posljednja posebni državni spis koji ne inauguriira nagodbu. Vrhunac Frankova izvrtanja činjenica sastoji se u pozivanju na Barčiča, za koga, kako kaže, svatko zna da neće ni za dlaku odstupiti od programa Stranke prava, a koji je, u Frankovoj interpretaciji, tobože priznao legitimitet zavjernice. Najznačajniji pasus Frankove obrane je onaj kojim Hrvatsku vezuje uz težnje vladajućih faktora Monarhije za ekspanzijom na Balkan. »Prema zapadu, sjeveru i iztoku zatvoreno joj (Monarhiji; M. G.) je svako ekspanzivno kretanje. Samo joj je jug još otvoren. Ali na jug dolazi se samo preko Hrvatske. Hrvatska bi morala zato u ovoj Monarhiji, kad bi vladala zdrava politika, biti više favorizirana, morala bi zauzeti odlično mjesto, morala bi uživati upravo takov iznimni politički položaj, da svojom slobodom, svojim kulturnim napredkom i uređenjem, svojom kompaktnom cjelinom postane onom privlačivom silom, kojom se može najbolje djelovati na srodne narode.« Budući da Monarhija može samo na temelju hrvatskoga državnog prava »udovoljiti svojim aspiracijama na Iztoku«, ona mora voditi protusrpski kurs, jer je šurovanje sa srpskom propagandom, vezanom uz samu kraljevinu Srbiju, anahronizam opasan po Monarhiju.¹⁴

Franku priskače u pomoć i njegov protivnik — Folnegović, iako je u klubu ustao protiv adrese. On, štaviše, ide korak dalje od Franka. Svoje mišljenje iznosi u svom predizbornom govoru u Sisku¹⁵ ističući da se Stranka prava adresom ne odriče svoga prijašnjega stava nego ga samo popunjuje. (Frank, naprotiv, tvrdi da u programu Stranke prava nije došlo ni do kakve promjene.) Kao i dosada, Stranka prava ne priznaje pravnu valjanost nagodbe. Ali ono što je novo u adresi to je poziv da se zaboravi godina 1848. tj. da Stranka prava napusti odbijanje saveza s Ugarskom. Otpor protiv saveza s Ugarskom nije temeljna tačka pravaškog programa nego predrasuda kojoj je adresa učinila kraj — izjavljuje Folnegović. Budući da je sada jedina parlamentarna opozicija, Stranka prava je smatrala »svetim svojim zadatkom prvi svoj politički korak u ovoj novoj situaciji tako udesiti, da ju na tom putu može slijediti svaki pošteno misleći, a oporbenim duhom zadahnuti Hrvat« (podcrtala »Hrvatska«). Prema Folnegoviću, dakle, nema više razloga koji bi sprečavali sporazum opozicije. Adresu je sastavio Frank, nastavlja Folnegović, koji već odavno zastupa interese kapitala i trgovine u Posavini, a kapital i trgovina podupiru konzervativne težnje, koje se često identificiraju s obranom sistema. Zato je u adresi novo isticanje potrebe materijalnog blagostanja naroda. Usput Folnegović, u skladu s dotadašnjim shvaćanjima pravaškog vodstva, napominje da još nije vrijeme za raspravljanje socijalnih pitanja. Jezgra Folnegovićeva govora, a uz to i korak dalje od Franka u prihvaćanju dualizma sastoji se u izjavi da on zamišlja budućnost hrvatskog naroda »samo u slozi, ljubavi i savezu s Ungarijom« u okviru odnosa ravnopravne braće. Lako je uočiti da se Folnegovićev program temelji na idejama famozne »Poruke iz Beča«. Upravo u vezi s Folnegovićevim govorom vidi se da je pravaško vodstvo postalo konzervativnije od obzoraškog. Neodvišnjaci doduše zastupaju, iz oportunističkih razloga, politiku revizije na-

¹⁴ Ta su shvaćanja sušta protivnost Starčeviću izlaganju, u pismu Bánffyju 1894. V. str. 64.

¹⁵ Hrvatska 1. X 1892.

godbe pa čak i »čistoće« nagodbe, ali nikada nisu bezuvjetno vezivali budućnost hrvatskog naroda s mađarskim. To su radili samo unionisti. U polemici protiv Folnegovića *Obzor* tvrdi da samo isticanje bezuvjetnog saveza Hrvatske i Ugarske isključuje njihov paritet.¹⁶

Folnegović je počinio veliku taktičku pogrešku, iako je njegova izjava potpuno u duhu Frankovih tendencija izraženih u adresi. Ali Frank nije rekao da želi savez s Mađarima tj. novu nagodbu, iako to logično proizlazi iz priznanja kraljeve zavjernice. U intrigantskoj atmosferi oko Starčevića, Folnegović mu daje mogućnost da ga prikaže Starčeviću kao nagodbenjaka, a sebe kao »čistog« pravaša. Zato Folnegović u polemici s *Obzorom* mora istaknuti da je izrekao svoje lično mišljenje, a ne stav Stranke, iako nije jedini koji tako misli. Odbijajući optužbe o dodirnim tačkama s mađaronima, on tvrdi da obzoraši nisu htjeli sporazum sa Strankom prava jer su, kao umjerena opozicija, imali sami više šansa da dođu na vlast. U žaru polemike Folnegović uzvikuje da bi obzoraška vlada bila gora od mađaronske!¹⁷ Ove privremene razmirice ne mogu spriječiti sporazum opozicije. On je postignut oko dva mjeseca kasnije na inicijativu pravaša. Kao što Frank stalno ističe kraljevu zavjernicu, u nadi da će pri tom pokazati svoju odanost dinastiji, a negirajući njen nagodbeni karakter, tako Folnegović ponavlja svoju misao da je budućnost hrvatskog naroda osigurana samo »u sretnom savezu s Hungarijom«. On izjavljuje, doduše, da je Stranka prava protivnica nagodbe, ali da se o nju nije nikada ogriješila niti je to u njenom programu! Oni koji se ne drže nagodbe i dopuštaju njeno kršenje — to su upravo mađaroni.¹⁸ Folnegović, dakle, mnogo otvorenije od Franka priznaje svoje nagodbenjaštvo. Frank je oprezan i nastoji da sebi ostavi otvoren put za eventualno prihvaćanje protunagodbenog smjera, ukoliko bi to prilike u Monarhiji dopustile. Upravo u vezi s adresom lijepo se vidi jezgra iz koje će se kasnije razviti i načelna suprotnost između Franka i Folnegovića tj. prvi će krenuti na put probečke politike, dok će drugi ustrajati na promađarskom, dualističkom smjeru.

7. »Sjedinjena opozicija« i novi program Stranke prava

Poslije adrese, kojom je svijetu objavljen konzervativni duh Stranke prava, koji se poklapa s tendencijama Neodvisne narodne stranke, opoziciona javnost pojačava pritisak na vodstvo obiju stranaka da se slože. Prvaci moraju, dakle, poslušati »glas naroda«. Obzoraši su ionako često predlagali suradnju, a pravaši su, poslije svog neuspjeha na izborima, sami ponudili slogu obzorašima. Postoji čak i mogućnost fuzije. Govori se da je Folnegović glavni zagovornik sporazuma zbog dobrih odnosa sa Strossmayerom i unatoč njegovoj spomenutoj pole-

¹⁶ *Obzor* 4, 6. X 1892.

¹⁷ *Hrvatska* 8, 10. X 1892.

¹⁸ *Npr. HS* 21. XII 1893.

mici s *Obzorom*. Priča se da se Frank tome protivi kako bi ugodio Starčeviću.¹ No može se sa sigurnošću pretpostaviti da on ipak želi kontakt s obzorašima. Zajednički program s njima nužno bi se kretao u okvirima zacrtanim adresom i pridonio bi definitivnom učvršćenju Frankova smjera. Fuzija pravaša i obzoraša nije u Frankovu interesu, jer bi time bilo ugroženo njegovo vodstvo. Frank nesumnjivo nastoji da se stvori zajednički program, a zatim da se sporazum napusti. U tom smislu djeluje on kao član odbora za izradu zajedničkog programa.

Prvi prethodni razgovori vodili su se između Amruša i Franka. Rački zatim pokreće službene pregovore koji se održavaju u stanu dr Bresztyenszkoğa.² Na sastanku 18. XII 1892, kojem prisustvuju pravaši: Frank, Folnegović, E. Kumičić te župnik Sv. Marka Boroša i obzoraši: Rački, Mazzura, Amruš i Smičiklas, zaključen je tekst sporazuma. Opozicija će zajedno raditi na ostvarenju državnog i prirodnog prava hrvatskog naroda u okviru Habsburške monarhije, za sjedinjenje svih hrvatskih zemalja, (ne kaže se koje su to zemlje) za uvođenje liberalnih parlamentarnih uredaba i isključivu službenu upotrebu hrvatskog jezika. Opozicija će zajedno istupati prema drugim strankama u Hrvatskoj i Monarhiji. Pojedinci ne smiju ni s kime pregovarati bez dopuštenja zajedničkog egzekutivnog odbora. Opoziciji se mogu priključiti i oni koji nisu članovi spomenutih stranaka. Vidi se, dakle, da sporazum ne sadržava konkretni program. On se zapravo razlikuje od Mazzurina prijedloga, objavljenog početkom 1891, samo u tome što nema stavke o solidarnosti Slavena u Habsburškoj monarhiji.³ Uoči nove godine, *Obzor* i *Hrvatska* objavljuju sjedinjenje opozicija (ali ne iznose tekst sporazuma), uz veliku radost svih opozicionih elemenata u Banovini i Dalmaciji, te pljesak Istrana i Slovenaca.⁴ Odgovaraju im uzrujani napadi mađaronske, bečke i budimpeštanske štampe, a Khuenova cenzura nadmašuje samu sebe po broju zapljena. *Obzor* piše da je opoziciji cilj ujedinjenje hrvatskih zemalja u Habsburškoj monarhiji na temelju državnog i prirodnog prava. Okupljanje svih protivnika postojećeg režima predstavlja zapravo dio borbe Slavena u Monarhiji. (Ova izjava, svakako, ne odgovara Frankovim tendencijama.) Frankov stav izražava organ njegova brata Jakova *Agramer Tagblatt* s izjavom da u vezi sa sporazumom nema ni pobjednika ni pobijeđenih. Cilj opozicionih stranaka je isti, samo putovi su im bili različiti. List se nada da će se opoziciji pridružiti i konzervativni elementi tj. aristokracija.⁵ Franku je vrlo važno da suzbije mišljenje starih pravaša o tobožnjem popušanju obzorašima. Vrlo mu je neugodno što i Khuen u saboru proglašava pravaše lijevim krilom obzoraša, koji po svom programatskom lutanju ne zaostaju za obzorašima. On smatra da ne bi došlo do sjedinjenja opozicije da Stranka prava nije bitno izmijenila svoje stajalište.⁶ Frank, dakako, tvrdi da on još od 1879. zastupa

¹ HAZ Peršić 26a.

² Hrvatska 1. VI 1894. Š. Mazzura, Program oporbenih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1894, 4—5.

³ SK, Korespondencija Mazzura R 6672/2. Zapisnik sjednice 18. XII 1892. Mazzura-Derenčin, n. dj., 5—6. Hrvatska 16. XI 1893.

⁴ Hrvatska i Obzor 31. XII 1892.

⁵ Agramer Tagblatt 2. I 1893.

⁶ HS 17. I, 27. I 1893.

uvijek isti program. Ako je to tako, odgovara mu Khuen, onda je to upravo dokaz da se promijenila Stranka prava. Khuenov poslanik F. Spevec izjavljuje da je Frank *corpus alienum* u Stranci prava koja je po njegovu ulasku u nju počela nestajati.⁷ Sve ove izjave i spletke mađarona mnogo pridonose unutar-njim trzavicama u Stranci prava.

Po starom »nazdravičarskom« običaju, sporazum je trebalo proslaviti: nižu se banketi i komersi na kojima govore stranački vođe i lokalni prvaci. Najvažniji je komers zagrebačkoga građanstva u kojem sudjeluju i studenti. U njegovoj organizaciji naročito je agilan mladi S. Radić. Na komersu se nazdravlja Strossmayeru, Starčeviću, Hrvatsko-slovenskom klubu u Carevinskom vijeću, Mladoćesima i slovenskim liberalima. Delegacija s komersa posjećuje Starčevića. Zanimljivo je da se u toj delegaciji nalaze istaknuti zagrebački kapitalisti-obzoraši, te neki židovski kapitalisti koji možda podupiru Franka. Starčeviću ide i Radić. Prvi je govornik najugledniji član Neodvisne narodne stranke F. Rački. On izjavljuje da Hrvatska može ispuniti zadaću koju ima po položaju, povijesti, kulturi i pravu tek kada bude samostalna i slobodna »u okviru ove monarhije, u koju su naši otc i svoje volje unišli«. Značajan je govor Š. Bresztyenskoga, koji predsjedava pregovorima obiju stranaka. On ističe da je kao »unionista staroga hrvatskoga kova« ušao u centrum grofova Draškovića. Sjedinjena opozicija treba da primi u svoje kolo »konzervativni živalj« koji želi normalan razvoj, ali se protivi »nenaravnim skokovima«. Sjedinjena opozicija, nastavlja Bresztyenszki, neće povrijediti sjaj krune ni pravo posestrime kraljevine Ugarske. Ona samo želi ravnopravnost Hrvatske i Ugarske. Iz riječi Bresztyenszkgoga proizlazi da on smatra sjedinjenu opoziciju grupacijom kakvu je prije tri godine predlagala poznata »Poruka iz Beča«.⁸

Zajedničke manifestacije priređuju se i prilikom proslava Strossmayerova i Starčevićeva imendana. Vrhunac razdoblja »sloge« predstavlja slavni susret Starčevića i Strossmayera u Krapinskim Toplicama, koji je za obojicu jednako mučan. No hrvatski su patrioti sretni! Kada se dogodilo ovo »čudo«, oni vjeruju da će složna opozicija uspjeti i protiv Khuenova režima.⁹ Režimska štampa u

⁷ HS 20. I, 21. I 1893.

⁸ Hrvatska 11—15. III 1893. Treba napomenuti da se pravaško vodstvo ovaj put ipak sjetilo seljaka. Govorio je jedan seljak, doduše u duhu »čistoga hrvatstva«, ali ne u skladu s novim smjerom u stranci. »Kad bismo se mi svi (seljaci; M. G.) digli, vi biste borme bježali odavle« — uzvikuje on, ali smatra da seljaci sami ne znaju pravi put, koji treba da im pokaže opozicija. Jedan od prvaka G. Tuškan nazdravlja svjesnom hrvatskom seljaku. V. i: Proslava sjedinjenja hrvatskih oporbnih stranaka u Varaždinu 9. ožujka 1893, Zagreb 1893.

⁹ Obzor i Hrvatska 22. VI 1893. Šišić, n. dj., 361, 370, 375—6, 378. Barčić je mnogo želio izmirenje Strossmayera i Starčevića. U jeku najvećeg sukoba između obzoraša i pravaša, on tvrdi da je njegov pokojni sin često govorio: »Raztrgana podčinjena majka Hrvatska bi blagosloвила kao dan spasa onaj dan kadno bi vidjela Strossmayera, tu personifikaciju kulturnog njezinog napretka, i Starčevića, tu personifikaciju državnog njezinog prava, stisnjenimi desnicami koracati na čelu složnih njezinih sinovah k meti njezinog ujedinjenja i njezine nezavisnosti.« Barčić je, dakle, vrlo sretan poslije sastanka dvojice »velikana«. Zbog toga što je Strossmayer tobože učinio prvi korak u tom smislu, Barčić ga proglašava »gorostasom« i »pravim Isusom« u hrvatskoj povijesti. SO, Barčić Strossmayeru, Rijeka 14. III 1892. i b. d. (po sadržaju, kraj VI ili poč. VII 1893).

Hrvatskoj i Monarhiji prikazuje sporazum opozicije kao — revoluciju! Bresztyenszki mora braniti opoziciju od nelojalnosti, a *Hrvatska* opet jednom ističe da Stranka prava nije protivnica Mađara. Organ vlade ponovo se ruga opoziciji što traži sjedinjenje i samostalnu Hrvatsku, dok Hrvatska i Slavonija ne može sama pokrivati ni svoje autonomne potrebe nego to tobože čini mađarska vlada.¹⁰ Khuenova štampa ističe da će mađarska vlada uvesti apsolutizam, ako se sjedinjenje opozicije zaista ostvari. Khuenov je dugogodišnji rad na međusobnom zavodaenju opozicije ugrožen. Mađaroni vide u novoj situaciji opasnost po svoju vlast. Njihov prvak N. Czernkovicz izjavljuje u saboru da u Austro-Ugarskoj ne može biti hrvatske nego samo austrijske ili ugarske politike. Prema tome, tko se okreće protiv jedinstva zemalja krune Sv. Stjepana, što tobože čini opozicija svojom težnjom za sjedinjenje hrvatskih zemalja, taj vodi austrijsku politiku.¹¹

Buka oko patriotizma sjedinjene opozicije ne može prikriti činjenicu da je bilo vrlo teško doći do sporazuma. Tek 15. XI 1893, dakle jedanaest mjeseci nakon sklapanja sporazuma, proglašen je njegov tekst na skupštini Sjedinjene opozicije. Prije toga sporazum je primljen na sastanku Stranke prava kojim je rukovodio Folnegović, s dva glasa protiv (Rukavine i, vjerojatno, Starčevića). Iz Folnegovićeva govora na skupštini Sjedinjene opozicije mogu se razabrati poteškoće u pregovorima. On izjavljuje da mu je Strossmayer rekao prije 10 godina da Stranka prava ne smije popustiti, jer je jedino ona načelno važna, dok je značenje obzoraša samo prolazno. Kruna, naime, mora imati pri ruci skupinu koja bi preuzela vlast, ako bi se postojeći sistem počeo pod utjecajem vanjskih događaja lomiti. Sada više nema te eventualnosti koja je bila uzrokom za postojanje dviju opozicionih stranaka, zaključuje Folnegović. Drugim riječima, on zapravo želi da obzoraši stupe u Stranku prava. Pri tom samo »zabravljiva« da je pravaška nepopustljivost od prije deset godina nestala i da Stranka prava sad uglavnom zastupa stajalište tadašnjih neodvišnjaka. Pred razočaranom javnošću, koja je od skupštine očekivala fuziju, Folnegović iznosi razloge koji to sprečavaju. Tragovi duge stranačke borbe ne mogu se tako brzo izbrišati. Osim toga, u opoziciji ima i predstavnika »najradikalnijih« ideja koji teško primaju sporazum. U pregovorima sudjeluju »representanti i najheterogenijih političkih elemenata dotične stranke«, pa se Folnegović nada da će s vremenom doći i do fuzije. Na osnovno obilježje Sjedinjene opozicije ponovo ukazuje Bresztyenszki. Njen je cilj ostvariti prirodno i državno pravo kraljevine Hrvatske »u okviru austro-ugarske monarhije; taj skroz hrvatski cilj oprovrgava jur sam po sebi objedu naših protivnikah, (tj. mađarona i mađarske štampe; M. G.) da težimo tobož za panslavizmom ili austricizmom« Opozicija želi paritetni savez s Ugarskom, »za koju nisu također jošte minule sve pogibelji, te koja će laglje i sjegurnije ići za opravdanimi ciljevi bude li imala ne samo vlastite

¹⁰ Hrvatska 4—5. I, 18. V 1893. Narodne Novine 16, 31. V 1893. Hrvatska (31. V) objavljuje okružnicu karlovačkoga kotarskog poglavarstva, izdanu na inicijativu zagrebačkoga velikog župana Kovačevića, u vezi s proslavom Sjedinjene opozicije u Karlovcu. Okružnicom se naređuje popis prisutnih na toj »protudržavnoj demonstraciji«. Okružnicu prijeti načelniku i bilježniku pozivanjem na odgovornost, ako budu »mlitavo« postupali.

¹¹ Hrvatska 4, 6. V 1893. HS 14. I 1893.

svoje ruke slobodne spram Hrvatskoj, nego na zajedničku korist, i slobodne pomoćnice — ruke hrvatske.« Upozoravam na izraz: »austro-ugarska« monarhija, koji jasno pokazuje da se opozicija pod vodstvom Bresztyenszskog kreće u striktnom okviru dualizma.¹² Optimizam opozicione javnosti dobrano je splasnulo u vezi s ovom skupštinom ustupajući mjesto strahovanju od neuspjeha pregovora. I zaista, već šest mjeseci kasnije doći će do loma.

U međuvremenu *Hrvatska* nastavlja s provođenjem Frankove linije zacrtane adresom. Frank i dalje oprezno podilazi predstavnicima režima. *Hrvatska*, na pr., tvrdi da već i mađaroni napuštaju svoj popustljiv stav prema mađarskoj vladi i odupiru se nekim njenim tendencijama.¹³ Drugim riječima, suradnja mađarona i opozicije ne bi bila nemoguća. Frank, dakako, ne spominje da je najnovija mađaronska »borbenost« samo potpora Khuenu u njegovu sukobu s ugarskom vladom o položaju ugarskog ministra predsjednika. Kriza ugarske i austrijske vlade i pojava bečkog antidualističkog smjera rađa novu varijantu u *Hrvatskoj*. Ona se, doduše, brani od mađaronskih optužbi da opozicija vodi austrijsku politiku, pa ističe da želi ujedinjenje Hrvatske u slozi s Ugarskom, ali u nizu članaka naviješta skori slom dualizma izjašnjavajući se za federalizam. U nekoliko navrata pledira za slogu Nijemaca i Slavena protiv mađarske hegemonije tj. prihvaća intencije bečkih klerikalaca, koji u tom času održavaju kontakte s Mladoćesima.¹⁴ Međutim, o izrazitom prihvaćanju proaustrijske politike nema još uvijek govora. Čini se da se Frank ipak nada Khuenu slomu u borbi s njegovim mađarskim protivnicima, pa bi Stranka prava uz novog bana eventualno mogla doći na vlast. Organ mađarske vlade čak tvrdi da je Frank postao »vođa« opozicije uz pomoć austrijskog ministra financija, Khuena protivnika, s ciljem da osujeti tobožnje Khuenove planove za sjedinjenje Banovine i Dalmacije.¹⁵

Istakla sam da se kolebanje između pro- i proturusčkog stajališta razabire u *Hrvatskoj* još od 1890. Sada se Starčević napokon odlučio protiv Rusije. U svojim uvodnicima osuđuje on rusku politiku prema Bugarskoj i Njemačkoj kao »byzantinštinu«. On, štaviše, napada one koji se još uvijek oduševljavaju za Rusiju i govore da Rusija zna što radi. »To ćeš kod nas uvek čuti od zasukanih strastvenih blesgah o Rusii i o svakomu za koga slepo su.«¹⁶ Nominalni urednik *Hrvatske* M. Lovrenčić brani Starčevića od mađaronskih napada da je nedosljedan i pokušava ispraviti loš dojam kod pravaških simpatizera koji su još uvijek rusofilski raspoloženi. Pri tom se zalaže za sporazum Monarhije i Rusije, kako to žele i obzoraši, a nipošto ne bodri Hrvate da će im Rusi doći oružjem u pomoć, kako to tvrdi sudac Akurti (budući Frankov suradnik

¹² Hrvatska i Obzor 16. XI 1893.

¹³ Hrvatska 1, 4. IV 1893.

¹⁴ Hrvatska 28. I, 6. III, 5. IX 1893. Ujesen 1893. izlazi poznata Kumičićeva »Urota Zrinsko-Frankopanska«, pisana još sva u duhu Zrinsko-Frankopanskog kulta iz osamdesetih godina. Iako prisni suradnik Franka, Kumičić još uvijek diše radikalnim pravaškim duhom i dovodi Franka u nepriliku i u saboru (v. str. 54).

¹⁵ Od 1891. Khuen, čini se, u borbi protiv svojih mađarskih protivnika upotrebljava i taktiku njihova plašenja s eventualnim sjedinjenjem Banovine i Dalmacije. Hrvatska 20. VI, 6. VII 1893. Narodni list 15. VII 1893.

¹⁶ Hrvatska 20. IX 1893.

u Veleizdajničkom procesu) u parnici protiv *Hrvatske*. Usprkos tome što članak nije u Barčićevu duhu, Lovrenčević je osuđen na zatvor a list na gubitak dijela kaucije. Ova Khuenova pouka svakako učvršćuje Franka u njegovim tendencijama.¹⁷ I protusrpska kampanja *Hrvatske* nalazi se u punom zamahu. Nižu se članci u kojima se srpska radikalna vlada optužuje zbog pomaganja protu-državne i protuhrvatske agitacije u Hrvatskoj.¹⁸ Starčević pomaže kampanju svojom »Najnovijom davorijom« u kojoj se ruga porazu srpske vojske kod Slivnice. Međutim, prije otkrića Gundulićeva spomenika u Dubrovniku u lipnju 1893, ton *Hrvatske* postaje blaži. U jednom članku, štaviše, poziva Srbe na slogu i hvali novosadsku *Zastavu* koja odbija ponude za suradnju Nijemaca i Srba protiv Hrvata u Srijemu. Može se razabrati i to da sam Frank pokušava za vrijeme Gundulićeve proslave pregovarati s nekim srpskim predstavnicima o izmirenju. Nije mi jasno koji ga motivi pri tom vode. *Hrvatska* ne piše za vrijeme svečanosti protusrpski.¹⁹ No poslije toga opet se nastavlja stara kampanja. Polemika između hrvatske i srpske štampe je na vrhuncu. Pjesnik se svojata isključivo za srpstvo odnosno hrvatstvo. Nižu se tipične tvrdnje svake takve polemike, da su Hrvati preuzeli srpski odnosno Srbi hrvatski jezik, vodi se bitka između fonetskog i etimološkog pravopisa, a da o »povijesnim« argumentima ne govorimo.

U punoj suprotnosti s Frankovom »dinastičnom« politikom, Barčić je ustrajan kao »veleizdajnik«. On se još uvijek nada prestanku »ubitačnog stanja u Hrvatskoj i zasluženju kazni onih u Beču (tj. dinastije; M. G.) koji su tome krivi.« Taj udarac on očekuje od rusko-francuskih saveznika.²⁰ Iako je Barčić, u najmanju ruku još od adrese, uvjeren da Frank vrši »umorstvo« Stranke prava, on oklijeva da to iznese pred javnost. No ljeti 1893. nije više bilo moguće zataškati suprotnosti. Nije slučaj što povod sukobu daje novi Frankov protuslavenski smjer. Ljeti 1893. slavi se u Crnoj Gori četiristogodišnjica Obodske štamparije. Radi se o svečanosti kojoj bi pravaši u eri isticanja slavenstva nesumnjivo prisustvovali. No sada je situacija drugačija. Na zahtjev nekih lica, vjerojatno iz Barčićeva kruga, da Stranka prava pošalje delegaciju na Cetinje, *Hrvatska* odgovara negativno. Stranka prava mora biti oprezna, jer hrvatski narod još nije postigao jedinstvo. Njegove težnje ne smiju izgledati kao izazov kojim bi se mogli neprijatelji poslužiti. Solidarno s Frankom, i Starčević odbija prijedlog o odlasku na Cetinje. I Hrvatska je imala svetkovina, npr. izložbu 1891, a ni jedna skupina iz Srbije i Crne Gore nije došla. Oni koji su bili u Hrvatskoj držali su se »kao Serbi« — izjavljuje Starčević.²¹ Takvim su držanjem bili nezadovoljni obzoraši, koji redovno ističu hrvatsko

¹⁷ Hrvatska 7, 10. VI 1893. Frank protestira u saboru protiv ove osude ističući da se i ministar vanjskih poslova Kálmóky zalaže za dobre odnose između Austro-Ugarske i Rusije. HS 27. I 1894.

¹⁸ Hrvatska 3, 10. III, 10. IV, 3. V itd. 1893.

¹⁹ Hrvatska 23, 27. V, 26. VI, 3—4, 6. VII 1893. Narodne Novine 5. VII 1893. U vezi s Gundulićevom proslavom interesantna su Folnegovićeve pisma Strossmayeru. SO, Folnegović Strossmayeru 2, 10. 14. VI 1893.

²⁰ SO, Barčić Strossmayeru 5. IX 1893. HS 15. II, 19. XII 1893.

²¹ Hrvatska 15. VII 1893, 19. VIII 1895. Starčevićovo pismo od 5. VIII 1893. preštampano je kod B. Jurišića, Ante Starčević, Izabrani spisi, Zagreb 1943.

državno pravo u okviru kulturne slavenske uzajamnosti, a još više Barčić.²² Već prije toga je Prodanova *Katolička Dalmacija* napala sjedinjenje opozicije i Frankov novi smjer; no tu se radi samo o epizodi, izazvanoj vjerojatno antisemitizmom klerikalca Prodana. On se ubrzo zatim odlučuje na potporu Franku.²³ Barčićev otpor ima, dakako, drugo značenje.

Frankov brat Jakov obavještava list *Neue freie Presse* da je klub Stranke prava odbio prijedlog o odlasku delegacije na Cetinje zbog svojih isključivo hrvatskih tendencija. Odgovorio mu je urednik pulskog tjednika *Il diritto croato* A. Jakić koji zastupa ideju »moralne« slavenske solidarnosti i održava veze s Barčićem. On citira tobožnje pismo iz Zagreba u kojem se krivnja za protuslavensko stajalište pravaškog vodstva baca na »zloduha« (il spirito malefico) Franka, koji je ušao u Stranku prava da bi služio interesu trećega. List izražava nadu da će ga, dosada neoprezni, pravaši ukloniti kada shvate tko je on. Za stanje unutar pravaškog vodstva značajno je da se odmah priča kako je pisac spomenutog pisma bio Folnegović, koji je primoran da tu verziju demantira.²⁴ Franka brane Biankinijev *Narodni list* i Supilova *Crvena Hrvatska*, ali i *Obzor*, iako ne dijeli stav pravaškog vodstva prema crnogorskoj proslavi. Ipak je obzorašima neugodna tvrdnja protivnika da Frank »vodi« opoziciju. *Obzor* piše da ne postoji bitka za prvenstvo, da se predsjedništvo egzekutivnog odbora ponudilo »jednodušno« (podcrtao *Obzor*) učenjaku »daleko na glasu« (Račkom), koji je to odbio.²⁵

U procesu napuštanja ideje slavenske solidarnosti u Monarhiji protiv mađarskih i njemačkih predstavnika dualizma, a prihvaćanja misli o suradnji upravo s tim faktorima, važnu ulogu ima i Frankovo stajalište prema Mladočesima. Iako ni oni nisu dosljedni predstavnici slavenske solidarnosti u Monarhiji, nestanak simpatije za njih također odražava Frankove tendencije. Mladočeški organ *Národní Listy* toplo je pozdravio sjedinjenje opozicije, ali se u sukobu između hrvatske i srpske buržoazije postavio na stranu srpske, što su mu zamjerali i *Hrvatska* i *Obzor*. No dok *Obzor* i pored nesretne polemike sa srpskim listovima podržava duh slavenske solidarnosti, u *Hrvatskoj* se ističe isključivo hrvatstvo, rađa se »čisto« pravaštvo ili frankovština. Ne začuđuje, dakle, da *Hrvatska* upravo u polemici s mladočeškim organom sve jasnije istupa protiv slavenske solidarnosti prikazujući je u mnogom onakvom kakvom je u svom strahu vide dualistički krugovi. Iako spominje da slavenska solidarnost nije panslavizam, *Hrvatska* tvrdi da ona pretpostavlja napuštanje hrvatskog imena i utapljanja »u moru slavenstva«, te ratuje protiv slavenskih tendencija rusificiranja.²⁶ Zanimljivo je da David Starčević istodobno

²² *Obzor* 25. VII 1893. *Obzor* želi organizaciju »kulturnog društva« svih Slavena u Monarhiji na čelu s Česima. Mladočeški *Národní listy* ne pokazuju interes za taj prijedlog i smatraju da prvo svak u svom domu treba uništiti struju koja razdvaja Slavene a tek onda može doći do međusobnog približavanja. *Obzor* 19, 25. VII 1893.

²³ *Hrvatska* 10, 21. VII, 4, 7. VIII 1893.

²⁴ *Il Diritto croato* 19. VII, 23. VIII 1893. *Hrvatska* 21, 27. VII, 8. VIII 1893.

²⁵ *Obzor* 31. VII, *Hrvatska* 1. VIII, *Narodni list* i *Crvena Hrvatska* 29. VII 1893.

²⁶ *Obzor* 25. VII, 31. VIII 1893. *Hrvatska* 17, 30. VIII, 7. IX 1893. itd.

boravi u Češkoj gdje ga Mladočesi vrlo dobro primaju.²⁷ Ni najbliži Frankovi suradnici još ne vide pravo značenje preokreta Stranke prava. U svom budžet-skom govoru 1893. Kumičić pada u pjesnički žar pri isticanju da se u Monarhiji dižu Česi, Slovaci, Hrvati i Rumunji (Srbe i Ukrajince je zaboravio) protiv ropstva. Bismarck je pao, pa Berlin, taj glavni oslon Budimpešte, tobože više ne odlučuje! Rasulo se carstvo Karla Velikog pa će nestati i ono koje je stvorio »Karl der Witzige« (Khuen, koji se u saboru uvijek ruga opoziciji). Kumičićev je govor odraz krize dualizma 1893. i ostataka pravaške tradicije. Svojim »buntovničkim« istupom Kumičić nanosi štetu Frankovim naporima da ulaganjem vrhovima Monarhije skine sa Stranke prava veleizdajnički žig. On je, dakle, primoran da izjavi u saboru kako Kumičićev govor ne griješi protiv »lojalnosti«.²⁸

Dakako da je Frank morao onemogućiti utjecaj svoga, zasada najopasnijeg, protivnika Barčića. Zbog toga *Hrvatska*, jasno aludirajući na Barčića, tvrdi da su se neki pravaši na Rijeci za volju »kratkotrajne koristi« povezali s riječkim guvernerom. Iz članka proizlazi da napadi na »čistog« pravaša Franka dolaze tobože od onih koji su se prodali Mađarima. Radi se o tipičnom primjeru Frankovih metoda. Barčićev prijatelj Bakarčić odgovara *Hrvatskoj* ironičnim dopisom. Budući da je *Srbobran* na svoj način iskoristio sukob među pravašima, Barčić mu šalje ispravak u kojem između ostalog ističe da on i Barčić ne odobravaju rad Stranke prava otkada se u nju »ušuljao« Frank.²⁹ Prava borba među pravašima ipak se na neko vrijeme odgađa. Na sastanku Stranke prava krajem 1893, kojem prisustvuju i Dalmatinci, Frank postizava osudu »šurovanja« sa *Srbobranom* i sumnjičenja pojedinih članova egzekutivnog odbora te izrazito priznanje prisutnih za svoj javni rad.³⁰ Barčić zasada šuti. U radu Stranke prava više ne sudjeluje. No s obzirom na unutrašnje sukobe i na vjerojatnu osjetljivost Starčevića prema istupima Franka kao »vođe« Stranke prava, Frank izjavljuje u saboru s lažnom skromnošću da je on samo »prosti vojnik« stranke. Starčević nije dulje vrijeme dolazio na saborske sjednice. Da se njegova odsutnost ne bi tumačila kao nezadovoljstvo s novim smjerom u stranci, *Hrvatska* ističe da je Starčević, nakon svoje ponovne pojave u saboru, čestitao Franku i Folnegoviću na njihovu uspješnom radu. Frank ne sustaje s izjavama da su njegovi pogledi identični sa Starčevićevima i da u redovima Stranke prava vlada puna harmonija.³¹

Režimski, te bečki i peštanski dualistički krugovi prijekim su okom gledali na slogu opozicije i pokušavali je razbiti. Khuen osuđuje u intervjuu *Agramer Tagblattu* Jakova Franka obzoraše i smatra da bi trebali da iščeznu s političke pozornice. Starčevićanci, naprotiv, ne gaje politiku mržnje protiv vlade, pa su prijatniji protivnici od obzoraša. On, dakako, ne vjeruje u izmirenje Strossmayera i Starčevića.³² Khuen se, dakle, pridružuje izjavama svojih

²⁷ Hrvatska 9. IX 1893. M. Ratković, Croatica iz praških arhiva, Građa za povijest književnosti Hrvatske XIII, 179 i d.

²⁸ HS 21—23. XII 1893.

²⁹ Hrvatska 24. VII, 28. X, 6. XI 1893. *Srbobran* 20. X (1. XI), 23. X (4. XI) 1893.

³⁰ Hrvatska 16. XI 1893.

³¹ Hrvatska 7. XII 1893. HS 22. XII 1893, 28. II 1894.

³² *Agramer Tagblatt* 17, 18. X 1893.

povjerenika Kršnjavija i Czernkovicza koji su u svoje vrijeme dali znati da bi Frankove ponude mogle eventualno biti prihvaćene. S druge strane, Khuen posjećuje Strossmayera u Đakovu, iako mu je posljednjih godina strašno zagorčavao život velikim neprilikama u vezi s đakovačkim veleposjedom. Posjet je svakako jedan od poteza za razdvajanje opozicije. Fuzija opozicije u jednu umjerenu nagodbenu stranku bila bi dosta opasna po Khuena.³³ U vrijeme permanentne krize ugarske vlade ne bi bilo nemoguće da ona dođe na vlast.

No i bez vanjskog pritiska nije održanje sporazuma opozicije — a da o fuziji i ne govorimo — bilo moguće. Ljeti 1893. Starčević se pismeno solidarizira s Frankom u vezi s napadajima njegovih protivnika. On ustaje protiv »roja« vladajuće stranke koji se za »obseniti prostotu« prikazuje kao opozicija, a budući da u tom nije uspio želi sada »da pristupljuje k nami i piše, kažu mi tako da sam ja ovakov kakov sam bio i ostao napram njemu natražnjak«. Starčević dosljedno gleda u neodvišnjacima tuđe oruđe. »Ja sam već preživio dva međunarodna komešanja u kojih se radilo da se Hervati žrtvuju za svoje neprijatelje, tu se občinjalo sa više stranah različnimi načini i sredstvi, i kroz desete ruke. Čini mi se da je nastalo tretje onakovo komešanje.«³⁴ Starčević očigledno misli na međunarodnu situaciju koja je nastala francusko-ruskim savezom. Želi li dakle Frank spriječiti Starčevića da i javno ustane protiv pregovora s obzorašima, on ga mora uvjeriti da se ne radi o suradnji dvojice ravnopravnih partnera, nego o tome da Stranka prava proguta Neodvisnu narodnu stranku.³⁵ Izoliran od ljudi, okružen samo svojim ljubimcima, Starčević ne shvaća da su njegove ideje napuštene i da između pravaškog i obzoraškog programa postoje još samo nebitne razlike. U tom smislu može se tumačiti i zaključak kluba Stranke prava, prihvaćen, čini se, na skupštini Stranke prava 15. XI 1893, da se prilikom fuzije zadrži ime Stranka prava i da se ne popusti od njena programa.³⁶

Članovi egzekutivnog odbora opozicije jesu obzoraši: Rački, Smičiklas, Amruš, Mazzura, Derenčin, Crnadak i Muzler, te pravaši: Frank, Folnegović, Kumičić, Boroša, D. Starčević, Tuškan i Žerjavić. U posebni pododbor, koji treba da izradi program, izabrani su: Frank i Kumičić u ime Stranke prava te Mazzura i Smičiklas za Neodvisnu narodnu stranku.³⁷ Predsjednik egzekutivnog odbora je Bresztyenszki koji stoji izvan stranaka. Kao »čisti« nagodbenjak, on vodi pregovore u okviru dualizma. Uostalom, i Khuen vidi u Sjedinijenoj opoziciji nagodbenu grupaciju.³⁸ Osamdesetih godina, nakon što je Neodvisna narodna stranka objavila svoj program, tzv. Vojnovićevu adresu, a Stranka prava poprimila izrazito veleizdajnički karakter, suštinske razlike u shvaćanjima bile su očigledne. Neodvišnjaci su, polazeći od legitimnosti nagodbe zahtijevali njenu reviziju u pravcu samostalnosti Hrvatske u svim poslovima koji austro-ugarskom nagodbom nisu određeni kao zajednički poslovi

³³ HS 4. XII 1893.

³⁴ Hrvatska 19. VIII 1893.

³⁵ Hrvatska 16. IX 1895. HAZ, Peršić 12.

³⁶ Zapisnik sjednice 20. X 1893. objavljuje splitsko *Jedinstvo*. Mazzura-Derenčin, n. dj., 8. 31, 34.

³⁷ Hrvatska 16. IX 1895.

³⁸ HS 23. XII 1893.

za cijelu Monarhiju. To je program koji stoji između dualizma i trijalizma; o političkoj ovisi situaciji koja će od ovih dviju komponenata biti više istaknuta. S druge strane, Stranka prava ne priznaje legitimitet nagodbe, nego samo personalnu uniju i kralja kao jedini faktor s kojim Hrvatska ima da rješava sva državna pitanja.³⁹ Ta ideja ima dvije konsekvence. Ona može dovesti do oportunističkog popuštanja u pravcu priznavanja zajedničkih poslova Hrvatske s ostalim zemljama Monarhije ili do težnje prema rješavanju hrvatskog pitanja izvan Monarhije. Ovisi o političkoj situaciji koja će od ovih dviju komponenata biti dominantna. Osamdesetih godina je to svakako bila veleizdajnička. Devedesetih godina je to oportunistička komponenta, koja postepeno prerašćuje u frankovačku ideju. Nije, dakle, slučaj da Stranka prava sve do ovog časa nije imala službeni, kodificirani program. Težnja za rušenjem Habsburške monarhije nije se mogla objaviti u jednom programu! Zato ne začuđuje što je upravo Frank sastavio prvi službeni nacrt programa Stranke prava, koji, dakako, nije više pravaški. Prema tome, poteškoće u pregovorima obzoraša i pravaša nisu više u suštinski različitim shvaćanjima, jer Stranka prava priznaje zajedničke poslove Hrvatske s ostalim zemljama Monarhije. One se nalaze u dubokom nepovjerenju konzervativnih neodvisnjaka prema bivšoj »veleizdajničkoj« stranci, u njihovu strahu da bi pravaši, unatoč napuštanju Starčevićevih ideja, mogli na ovaj ili onaj način spriječiti cilj sjedinjene opozicije — njezin što skoriji dolazak na vlast. Mazzura se, npr., boji fuzije, jer vjeruje da dvor još uvijek gleda u Stranci prava antidinastičku struju.⁴⁰ No to je manja prepreka fuziji, jer pristaše Neodvisne narodne stranke i cijela javnost vrše velik pritisak na vodstvo da se založi za ostvarenje jedinstvene opozicije. Neuporedivo veće poteškoće izaziva pravaško vodstvo s obzirom na Frankovu taktiku. Radi se s jedne strane o potrebi kodifikacije novog smjera Stranke prava izraženog u adresi 1892, a s druge o Frankovoj težnji da taj bitno izmijenjeni program prikaže kao originalnu Starčevićevu ideju koju su obzoraši tobože prihvatili. Zbog toga stojimo pred naizgled apsurdnom situacijom da je zajednički program doduše primljen, ali da se pregovori razbijaju zbog imena Sjedinjene opozicije i da će se poslije toga dvije grupacije s identičnim kodificiranim programom međusobno boriti.

Nacrt programa Stranke prava sastavio je Frank. Bitan je u njemu zahtjev za sjedinjenjem Hrvatske i Slavonije, Dalmacije, Rijeke, Međimurja, Bosne i Hercegovine, Istre, Kranjske, Koruške i Štajerske »u okviru habsburške monarkije«, te da poslove koji su, prema Programatičkoj sankciji, zajednički cijeloj Monarhiji, kraljevina Hrvatska rješava ravnopravno s kraljevinom Ugarskom i ostalim zemljama Njegova Veličanstva. Čini se da je u vezi sa spomenutom tačkom nacрта došlo do otpora predsjednika Stranke prava Rukavine i Davida Starčevića protiv Franka po »Beču poslanoga da stranku raztruje.«⁴¹ Pozivanje na Programatičku sankciju znači, prema tumačenju obzoraša, dualistički program, s obzirom na posljedice koje austro-ugarska nagodba

³⁹ Gross, n. dj., 73 i d.

⁴⁰ Obzor 26. X 1894. (Skupština Neodvisne narodne stranke) SK, Korespondencija Mazzura R 6491, Politeo Mazzuri 6. V (1894).

⁴¹ Mazzura-Derenčin, n. dj., 12. (Program Stranke prava od 3. XI 1893) HAZ, Peršić 26a.

izvodi iz Programatičke sankcije. Starčević je želio da se u nacrtu spomene h r v a t s k a Programatička sankcija, no to ne bi promijenilo njegov dualistički karakter, jer je hrvatska Pragmatička sankcija po državopravnoj suštini istovjetna s ugarskom. I izjava o zajedničkim poslovima u Monarhiji obuhvaća, prema obzorašima, one poslove koje austro-ugarska nagodba smatra zajedničkim na temelju Pragmatičke sankcije. Pravaši, dakako, uporno tvrde da priznavanje zajedničkih poslova nema veze s dualizmom, jer i u federalističkoj organizaciji postoje zajednički poslovi.⁴² Nacrt Neodvisne narodne stranke temelji se na načelima Vojnovićeve adrese o državopravnom odnosu Hrvatske prema Ugarskoj u cjelokupnoj Habsburškoj monarhiji, »koja bi jedina bila podobna kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji obezbediti njezinu državnom pravu odgovarajući državno pravni položaj«, ustavne slobode i »mirni postepeni razvitak«. Pozivajući se na povrede hrvatsko-ugarske nagodbe, nacrt neodvišnjaka zahtijeva reviziju nagodbe prema kojoj bi svi poslovi koji nisu zajednički cijeloj Monarhiji prema austro-ugarskoj nagodbi i koji se ne tiču zajednice hrvatsko-ugarskih zemalja pripali isključivoj državnoj samoupravi Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Otpala bi, prema tome, i potreba zajedničkog ugarsko-hrvatskog sabora. Može se, dakle, zaključiti da Neodvisna narodna stranka ostaje pri Vojnovićevoj adresi. Njen je program između dualizma i trijalizma tj. ona izričito ne zahtijeva samostalan položaj Hrvatske u reorganiziranoj Monarhiji da ne bi izazvala neprijateljstvo bečkih krugova i dvora, te štaviše ističe da želi samostalnu Hrvatsku »i u postojećem dualizmu«, no krajnja logična konsekvencija je ipak trijalizam.⁴³ Neodvišnjački program ne zahtijeva sjedinjenje hrvatskih zemalja s Bosnom i Hercegovinom i slovenskim zemljama kao pravaški nacrt. U tom je pitanju razlika između obiju shvaćanja najveća. Rački izlazi ususret ovom nacrtu prihvaćajući uvjetno sjedinjenje sa slovenskim zemljama i Istrom, ukoliko to tamošnji rodoljubi žele, a u slučaju aneksije i sjedinjenje s Bosnom i Hercegovinom. U konačnom tekstu se Bosna i Hercegovina i Istra zahtijevaju bezuvjetno. Što se tiče slovenskih zemalja, izjavljuje se samo da će se podupirati nastojanja »braće Slovenaca« za sjedinjenjem s Hrvatskom.⁴⁴

Na sjednici pododbora za program 14. IV 1894. usvojena je konačna redakcija zajedničkog programa, čije je osnovno obilježje da pravaši de facto usvajaju stajalište između dualizma i trijalizma, koje je prvi put objavila Vojnovićeva adresa 1884. Obzoraši, pak, prihvaćaju stajalište pravaša o sjedinjenju ne samo Hrvatske i Slavonije, Dalmacije, Rijeke i Međimurja, nego

⁴² SK, Korespondencija Mazzura R 6672(3), Bilješke 17—20. III 1894. Mazzura-Derenčin, n. dj., 50 i d. Može se razabrati da pravaški delegati nemaju jedinstvene stavove. To se svakako odnosi na Franka i Davida Starčevića.

⁴³ Mazzura-Derenčin, n. dj., 20—24. Iz Mazzurinih se bilježaka vidi da su i obzoraši zastupali različita shvaćanja. Derenčin se boji da se novim programom zahtijeva trijalizam. On ne želi biti član stranke »koja si stavlja na zastavu preustrojstvo monarkije«. Zahar, štaviše, želi da se programom istakne dualistički pravac. SK, Korespondencija Mazzura R 6672(5) Bilješke sa sjednica 28, 30. III, 2, 10. IV 1894.

⁴⁴ Mazzura-Derenčin, n. dj., 13 i d.

i Istre, Slovenije i Bosne i Hercegovine. Taj je program deklaracija na koju će se do rata pozivati sve umjerene opozicione grupacije. Zbog toga ga valja citirati u cjelini.

»I Hrvatska sjedinjena opozicija, stojeći na temelju državnoga prava i narodnoga načela, raditi će svim zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rieci s kotarom i u Medjumurju, Bosni, Hercegovini i Istri sjedini u jedno samostalno državno tielo, u okviru habzburške monarkije, te će podupirati svom snagom i nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovomu državnomu tielu prikupe.

II Isto tako raditi će sjedinjena opozicija, da se kraljevina Hrvatska uredi kao pravna država ustavno i slobodno tako, da će narod po svojim zastupnicima, u svim granama državnoga života, po načelima parlamentarne vladavine vršiti u hrvatskom saboru zakonodavnu vlast sporazumno s krunom.

III Poslove skupne ciloj monarkiji, potičući iz pragmatičke sankcije, riešavati će kraljevina Hrvatska ravnopravno kraljevini Ugarskoj, s ostalim zemljama Njegova Veličanstva.

IV Raditi će u obće, da se ustav, sloboda i zakonita nezavisnost kraljevine Hrvatske oživotvori i svim zakonitim jamstvima, naposeb slobodoumnim izbornim redom, pravom sakupljati se i sastajati se, te slobodom savjesti, govora i štampe zajamči.

V Provedenje ovoga programa povjerava se eksekutivnom odboru, koji može dozvoliti sudjelovanje u tom radu i drugim otačbenicima, ako i nisu članovi stranke.«⁴⁵

Po uvjerenju naivnih članova obiju stranaka, usvajanje zajedničkog programa znači odstranjenje osnovne prepreke fuziji. Međutim, neposredno poslije toga bečki i peštanski listovi donose telegrame iz Zagreba da se fuzija opozicionih stranaka razbila. U tome se razabiru Frankovi prsti; telegrame je poslao njegov brat, a i sama *Hrvatska* već daje do znanja da su vijesti istinite.⁴⁶ Upozorenje javnosti na slom Sjedinjene opozicije, u času kada pregovori još nisu bili dovršeni, svakako znači da Frank doista nastoji da fuziju spriječi. Bitka se sada vodi oko imena zajedničke stranke. Pravaši ne odustaju od imena Stranke prava, ta oni su od početka tvrdili da je cilj pregovora utopiti neodvišnjake u Stranci prava. Frank svakako nije tako naivan da bi mogao vjerovati da će neodvišnjaci primiti pravaško ime. On nesumnjivo računa s tim da će ovim zahtjevom fuziju razbiti, jer zna da bi neodvišnjaci s njegovim neprijateljima u Stranci prava bili jači od njega. Time on može ugoditi i Starčeviću koji perhorescira fuziju i podmetnuti mu novi program kao pravaški. Treba ipak istaknuti da je među uglednijim obzorašima bilo dosta naivnih koji su vjerovali da se prihvaćanjem imena Stranke prava može fuzija spasiti i zahtijevali od vodstva da spasi slogu, »ako boga znade.« Zbog toga se *Obzor* prije i poslije konačnog sloma trudio da svoje pristaše uvjeri kako prihvaćanje imena Stranke prava nije puka formalnost, nego je povezano s različitim tumačenjima zajedničkog programa, koji obzoraši smatraju duali-

⁴⁵ Isto 31 i d. Klub Stranke prava prima program 6. VI 1894, skupština Stranke prava 26. VI 1894, a skupština Neodvisne narodne stranke 25. X 1894.

⁴⁶ Hrvatska 16. IV 1894.

stičkim, a pravaši tvrde da je to stari Starčevićev program koji neodvišnjaci ne mogu prihvatiti jer bi to između ostaloga značilo pokoriti se vodstvu Ante Starčevića. *Obzor* čak apelira na disciplinu svojih pristaša.⁴⁷ Smičiklas, nakon smrti Račkoga pored Mazzure glavna ličnost u pregovorima, smatrao je da je program djelo kompromisa između obje stranke i da bi zbog toga trebalo napustiti oba imena.⁴⁸

Taj tobožnji Starčevićev program nailazi, čini se, na otpor samog Starčevića. Među pravašima se priča da su Kumičić i Mile Starčević imali »vraškog posla« dok ga je Starčević potpisao. »Davidovci«, protivnici »okvira«, isticali su da mu je on bio podmetnut. Sam Mile Starčević tvrdio je kasnije da Frank bez njega ne bi postigao Starčevićev potpis. Mile ga je izvojevao svojim umiljatim »striček amo — striček tamo«, a usamljeni, zagrižljivi starac volio ga je iznad svega. Bolestan, nemoćan da se odupre svojoj okolini, Ante Starčević potpisuje osudu svoje ideje i tim, štaviše, dopušta nedostojnu zlouporabu svog imena. Tek ovaj potpis uzrokuje u većem dijelu pravaša uvjerenje da se radi o starom pravaškom programu, stiliziranom prema potrebama vremena. U času kada *Hrvatska* pobjednički javlja da je Klub Stranke prava 6. VI 1894. prihvatio novi program »kao izraz čistoga programa stranke prava« — ova stranka više ne postoji!⁴⁹ Metamorfoze posljednjih godina su završene. Pred nama se već nalazi »Čista stranka prava« tj. Frankova stranka, koja sa Starčevićevom strankom ima zajedničko još samo ime.

Perioda sjedinjene opozicije završava karakterističnim spektaklima: od tučnjava na sjednicama egzekutivnog odbora do demonstracija koje organiziraju Frankovi sinovi protiv obzoraša a za Franka kao najzaslužnijeg člana Stranke prava.⁵⁰ Uoči posljednje sjednice egzekutivnog odbora Frank upućuje pismo Strossmayeru u kojem ga moli da telegrafira Smičiklasu pa će tada obzoraši tobože primiti ime Stranke prava. Jasno je da Frank ne vjeruje da bi Strossmayer mogao tako nešto uraditi. Pismo mu je samo sredstvo da na bombastičan način objavi svoje stajalište.⁵¹ On tvrdi da su neodvišnjaci napustili svoj a primili pravaški program te da je prema tome logično i ime Stranke prava. Dakle, zaključuje Frank, Neodvisna narodna stranka više ne postoji, a s nepostojećom strankom ne može biti sporazuma. Duševno jedinstvo opozicije postignuto je unutar Stranke prava, a obzoraši treba da se povuku s političkog polja ili da uđu u Stranku prava.⁵² Prema tome, jedino Stranka prava predstavlja hrvatski narod i vladajući faktori treba da pregovaraju s

⁴⁷ SK, Korespondencija Mazzura R 6491 (pisma Štauduara, Lehpamera, Politea, Ivaniševića, Forka). I K. Vojnović želi pravaško ime. SO, Smičiklas Strossmayeru 18. IV 1894. Predlaže to i Amruš koji će uskoro postati pravaš. SK, Mazzura R 6672/5, Bilješke sa sastanka 10. IV 1894. *Obzor* 18. IV, 28. V 1894.

⁴⁸ SO, Smičiklas Strossmayeru 18. IV 1894.

⁴⁹ HAZ, Peršić 4, 26a. Šegvić, n. dj., 314. Hrvatska 7. VI 1894.

⁵⁰ U tu svrhu frankovci između ostaloga šire vijest da se akademik Smičiklas ponudio odjelnom predstojniku Kršnjaviju da će razbiti opoziciju za neke protu-sluge u korist Jugoslavenske akademije. Smičiklas to, dakako, demantira. Hrvatska 1, 17, 19. V 1894.

⁵¹ Smičiklasa ogorčava Frankova »čifutska bezobraznost«, kojom nastoji pogretnuti Strossmayera s njegove visine u dnevne, sitne svađe. SO, Smičiklas Strossmayeru 11. VI 1894.

⁵² Hrvatska 12. V 1894.

njenim vodstvom i učine od nje, a ne od Neodvisne narodne stranke, vladajuću grupaciju. Folnegovićevo je stajalište identično s Frankovim. U nizu svojih »poslanica« u *Hrvatskoj*, on tvrdi da je novi program »čisti stari pravaški program u obnovljenoj formi«. Folnegović priznaje jednu »karakterističnu« stavku koje nije bilo u starom programu kao jedinu »tobožnju« promjenu. »Ta stavka sadržaje ove rieči: u okviru habsburške monarhije. Ovo je uvršteno na izrični zahtjev gospode neodvišnjaka« (podcrtao Folnegović). Folnegović nesumnjivo govori istinu, jer je »okvir« bio za obzoraše preduvjet suradnje. No isto tako je sigurno da su pravaši, s iznimkom Davida Starčevića, vrlo rado »popustili«. No kako onda stoji s glavnom tvrdnjom pravaške štampe da su obzoraši prihvatili »čisti« pravaški program? Kako je kasnije jednom pisao, Folnegović je zapravo smatrao da su se novim programom spojile dvije »pravaške« ideje: Starčevićeva i Pavlinovićeva.⁵³ Pavlinovićeva se državopravna teorija, doista, uvijek kretala u okviru Monarhije, štaviše i do prihvaćanja dualizma, a nosila je konzervativni pečat. Razumije se da se takva ideja ne može spojiti u jedno s idejom koja ne priznaje okvir Monarhije nego samo zajedničkog vladara, a nosi izrazito buržoasko-demokratsko obilježje. Ako se, dakle, obje ove teorije spominju u vezi s novim programom, može se reći samo to da se radi o pobjedi Pavlinovićeve nad Starčevićovom idejom. Značajno je što Folnegović ističe da »okvir« odbacuje i »jedan« Barčić pa, prema tome, jasno daje do znanja da se Stranka prava desolidarizira s »veleizdajnikom«. Folnegović naglašava pravaško načelo legitimiteta i odvratnost Starčeviću prema »prevratu«. On smatra da se slavenska solidarnost može unapređivati i u okviru Monarhije. Kao i Frank, Folnegović ističe da Neodvisna narodna stranka više ne postoji. »Mi vam gospodo od neodvisne stranke iskreno ispoviedamo da smo išli u pregovore s Vami s nakanom da neodvisnu stranku utopimo u stranci prava.«⁵⁴ Folnegović se žali Strossmayeru na djelovanje glavnog obzoraškog autoriteta Mazzure. On se nada da će Strossmayera pridobiti za sebe, jer zna da se on u mnogočemu ne slaže s obzorašima. Dva mjeseca nakon sloma Sjedinjene opozicije, Folnegović piše Strossmayeru da su se prilike u njegovoj stranci promijenile na bolje i garantira mu da će čitava stranka u svim dijelovima »otadžbine«, sa svih svojih dvadeset političkih glasila, raditi »kako će jim diktirati onaj sporazumak, kojega smo nas dvojica kadri upriličiti«. Iz pisma se jasno vidi da Folnegović proglašava Strossmayera vođom Stranke prava, ako se on s povjerenjem upusti u pregovore s Folnegovićem! U tu svrhu preporučuje mu da prije svega čita njegove »poslanice« u *Hrvatskoj*. Zanimljivo je da Folnegović u vrijeme polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom misli da može izigrati Franka i Starčevića. Očigledno računa s mržnjom većine pravaškog vodstva protiv Franka i sa Starčevićovom smrću. Ovo pismo pokazuje da su Frank i Starčević imali osnova za svoju tvrdnju prilikom raskola, da je, naime, Folnegović prodavao Stranku prava — Strossmayeru!⁵⁵ Razumije se da se Strossmayer ne može vratiti aktivnoj politici.

⁵³ Folnegović, Sada ili nikada, Zagreb 1900, 27.

⁵⁴ Folnegovićeve poslanice od njegova puta u Bosnu: *Hrvatska* 11, 13—16, 18, 22, 23, 25, VI, 5—7, 9, 12, VII 1894.

⁵⁵ SO, Folnegović Strossmayeru 13. VI 1894.

Uostalom, Folnegoviću je sigurno samo biskupovo ime potrebno za njegove planove. O biskupovim mogućnostima da prosuđuje političke događaje izjasnio se još 1892. njegov tajnik Cepelić u pismu Račkom u kojem tvrdi da je Strossmayer »sub rosa rečeno in politicis jako popustio«.⁵⁶

Folnegović još prikriva svoj sukob s Frankom i izjavljuje da je dobro što je Frank vodio pregovore, a ne on, i da se obilježje stranke nije ni u čemu izmijenilo otkada joj je Frank pristupio.⁵⁷ Iz jednog Folnegovićevog članka jasno proizlazi zašto on smatra da će pravaši povjerovati ovim njegovim i Frankovim neistinitim tvrdnjama. Još nitko nije obradio i prikazao Starčevićev sustav, kaže Folnegović, a rijetki su oni koji su ga svega proučili. Dok »Slavosrb« (obzoraš) kida pojedine nepovezane dijelove Starčevićeva učenja da bi mu se narugao, dotle pravaš vadi iz Starčevićeva nauka sitnice s kojima agitira i u svom nerazumijevanju često karikira Starčevića. Narod prijanja uz Starčevića samo srcem i povjerenjem.⁵⁸ Prema tome, Folnegović i Frank mogu nastupiti kao autentični tumači Starčevićevih ideja!

Nakon sloma pregovora dolazi do žestoke polemike između *Obzora* i *Hrvatske* o zajedničkom programu, koji jedni proglašavaju obzoraškim i dualističkim, a drugi »čistim« pravaškim. U strahu da obzoraški argumenti ipak ne pokolebaju gdjekojeg pravaša, Frankova *Hrvatska* pokreće akciju izbacivanja *Obzora* iz raznih čitaonica i društava. Štampa ventilira i pitanje tko je kriv za slom Sjedinjene opozicije. *Hrvatska* između ostalog tvrdi da su to skrivili obzoraši na prijedlog novoga zagrebačkog nadbiskupa J. Posilovića, koji djeluje po bečkim sugestijama. Obzoraši, a i pravaški protivnici Frankovi, pripisuju krivnju njemu.⁵⁹ U Frankovu krivnju uvjeren je i student S. Radić. On se tada već proslavio među omladinom svojim ispadima protiv mađarizacije željeznica a i incidentom protiv Khuena na proslavi 300-godišnjice pobjede nad Turcima kod Siska, koji ga je stajao dužeg zatvora. Radić smatra da je Frank razbio sporazum jer želi postati »vođa« i »komandant« opozicije, a »Stari« je i onako njegova lutka. »Šmrkavac« Radić lično se sukobljava sa »požrtvovnim prvakom« Frankom. Na jednoj skupštini Frankov suradnik Kumičić izjavljuje da pravaši nisu bili ništa dok među njih nije stupio Frank. Radić mu dovikuje da su i sada ništa! Izazvao je time i tvorne napade protiv sebe.⁶⁰

Čovjek ne mora biti tako sumnjičav kao Ante Starčević, a da ipak ne stekne dojam da su vanjski utjecaji djelovali pri razbijanju sporazuma Sjedinjene opozicije. Ona bi bila prvi korak prema jedinstvenoj organizaciji opozicije i u Banovini i u Dalmaciji. No nije samo ta mogućnost bila opasna po dualističke krugove jer i slovenski liberali prate tu djelatnost sa simpatijom, i njihova uska suradnja sa Sjedinjenom opozicijom bila bi vrlo vjerojatna.⁶¹ Prvaci slovenskih liberala I. Hribar i I. Tavčar pobornici su povezivanja s

⁵⁶ Arhiv JAZU, Ostavština Račkoga, Cepelić Račkom 1. VII 1892.

⁵⁷ Hrvatska 5, 6. X 1894.

⁵⁸ Hrvatska 22. X 1894.

⁵⁹ Vidi Obzor i Hrvatsku naročito u svibnju i lipnju 1894.

⁶⁰ SK, Ostavština Mazzura R 6491, Kanonik Lehpamer Mazzuri 5, 7. V 1894. V. i Hrvatsku 16. X 1895.

⁶¹ Slovenski narod je naročito toplo pisao o Sjedinjenoj opoziciji, npr. Hrvatska 4. I, 24. III, 30. XII 1893.

hrvatskim političarima. Pri tom Hribar naginje obzorašima, odbijajući držav-nopravnu teoriju pravaša po kojoj su Slovenci dio hrvatskog naroda, dok Tavčar simpatizira s pravašima. Hribar je, čini se, u vezi s novom umjerenom politikom pravaša (on je pripisuje Folnegovićevu utjecaju) želio fuziju opozicije protiv Mađara i uske kulturne i ekonomske veze između hrvatske i slovenske buržoazije, s tendencijom da se u budućnosti dođe i do političke veze. U tom smislu on govori sa Strossmayerom, Račkim i Folnegovićem. Tek pri kraju 1893. egzekutivni odbor Sjedinjene opozicije, upravo pod utjecajem njegova prijedloga za sastanak hrvatskih i slovenskih poslanika, zaključuje da će pokušati fuziju, kako bi se opozicija pojavila na tom sastanku kao cjelina. Hribar predlaže Račkom popis slovenskih poslanika koje treba pozvati i program stranaka na kojem bi se raspravljalo da li se Hrvati i Slovenci mogu sjediniti na temelju hrvatskoga državnog prava ili prirodnog prava; da li bi to sjedinjenje bilo korisno po Slovence i što bi trebalo poduzeti da se Hrvati i Slovenci bolje upoznaju. Pri tom Hribar upozorava da se mnogi slovenski poslanici protive sjedinjenju s Hrvatskom pa ih treba lijepim načinom pridobiti za ovu »veliku ideju bližnje budućnosti«. To će uspjeti, misli Hribar, jer će na njih utjecati postojanje Sjedinjene opozicije, čije značenje im treba prikazati »u cijelom svojem veličju«. On se, štaviše, nada da bi to moglo dovesti i do sjedinjenja slovenskih stranaka. Rački je želio da sastanku hrvatskih i slovenskih poslanika prisustvuju i Dalmatinci. U toku te djelatnosti zatekla ga je u veljači 1894. smrt. Nakon toga uspostavljaju s Hribarom kontakt privremeni urednik *Obzora* D. Politeo (koji iz ličnih razloga već naginje pravašima), Amruš i Mazzura. No sastanak koji treba da pripremi put »budućemu sjedinjenju«, planiran za svibanj 1894, ne može se više održati jer je suradnja opozicije prestala.⁶² Tavčar je već na proslavi otkrivanja Gundulićeva spomenika ljeti 1893. izjavio da Slovenci mogu ostvariti svoje narodne težnje samo na temelju programa Stranke prava. Dubrovačka *Crvena Hrvatska* i *Hrvatska* proglašavaju njegovu izjavu najvažnijim događajem dubrovačke proslave. Nakon sloma Sjedinjene opozicije Tavčar ide bez Hribarova znanja na proslavu postavljanja kamena temeljca Starčevićeva doma (Hribar je poziv odbio). U svom govoru na svečanosti ističe da je već prije dvadeset godina izjavio u Zagrebu da se osjeća »planinskim Hrvatom«. U Ljubljani su ga zbog toga htjeli kamenovati, ali sada je ta misao već uhvatila korijen.⁶³ Međutim, čini se da je ipak tačnija Hribarova interpretacija da se slovenske političke stranke nisu mogle zagrijati za hrvatsko državno pravo nego da su ostale na stajalištu prirodnog prava. Organ slovenskih liberala *Slovenski narod* ostao je neutralan u razdoru opozicionih stranaka, žaleći što je njime rad za sjedinjenje Hrvatske i Slovenije u okviru Monarhije zakočen. List izjavljuje da potpisuje novi zajednički program s obje ruke.⁶⁴

⁶² Ivan Hribar, *Moji spomini I*, Ljubljana 1928, 209 i d. Arhiv JAZU, ostavština Račkog, Hribar Račkom 20. XI, 30. XI 1893. Klaić Račkom 8. XII 1893. SK, Ostavština Mazzura R 6491, Hribar Amrušu 16. III 1894. Hribar Mazzuri 18. III 1894.

⁶³ *Hrvatska* 12, 17. VII 1893, 28. VI 1894. *Crvena Hrvatska* 8. VII 1893. Hribar, n. dj., 225.

⁶⁴ *Hrvatska* 16, 28. VI 1894. *Obzor* 16. VI 1894. Lončar, n. dj., 61.

8. »Moderno pravaštvo«

Istakla sam da se Frank i ostali članovi pravaškog vodstva žestoko bore protiv optužbi da zastupaju dualizam.¹ Međutim, stvarna djelatnost Franka i Folnegovića poslije sloma »Sjedinjene opozicije« govori suprotno. *Hrvatska* često piše da su Hrvati, a ne Mađari, pozvani da šire »zapadnu kulturu«. S obzirom na svoje krvno srodstvo s narodima na jugoistoku Evrope, Hrvatska treba da na području hrvatskog jezika (tj. i Srbije) vrši »narodnu kulturnu misiju«. To je, prema pravaškom organu, uvjet za sporazum s Ugarskom na temelju pariteta. Opstanak i napredak Mađara ovisi dakle o samostalnosti i cjelokupnosti Hrvatske.² Postepeno se rađa koncepcija koja daje osnovno obilježje frankovštini, naime: povezivanje s vladajućim nacijama Monarhije protiv ostalih naroda, a prije svega protiv Srba. U proljeće 1849, još prije sloma sporazuma opozicije, smrt L. Kossutha izaziva velike nemire u Mađarskoj.³ Neki zagrebački studenti žele organizirati protumađarske demonstracije pred Jelačićevim spomenikom na dan Kossuthova pogreba. Ne začuđuje što bečki službeni list *Fremdenblatt* nagovještava ove demonstracije kao probečke. Međutim, Frank i Mazzura odgovaraju omladinu od tog čina. *Hrvatska* piše da hrvatski narod ne želi biti oruđe protiv slobode niti će iz »*kratkovidnoga oportunitizma*« (podcrtala *Hrvatska*) demonstrirati protiv slobode. List pri tom ističe da u porastu košutizma ne vidi opasnost po Hrvatsku. Predsjednik Stranke prava Rukavina, sada već protivnik Franka, odobrava ovaj njegov postupak, a nesumnjivo to čini i Starčević, jer je on uvijek istupao protiv svih protumađarskih manifestacija koje bi mogle poslužiti Beču.⁴ Dakako da taj stav potiče nezadovoljstvo Beča i mađarona koji bi željeli demonstracije protiv Khuenovih neprijatelja, mađarskih nezavišnjaka. *Narodne Novine* čak izjavljuju da »mjerodavni« smatraju da su »stekliši poludjeli« što su demonstraciju osujetili. Iz interpretacije službene štampe proizlazi i sukob pravaša i obzoraša zbog te spriječene demonstracije tj. obzoraši se još uvijek prikazuju kao »austrijanci«, a pravaši kao protivnici Austrije u Starčeviću duhu. Mazzura demantira ove glasine izjavom da Hrvati treba da demonstriraju protiv Mađara samo kada im ovi čine krivo. Ipak ističe da se ne slaže s onima (tj. sa Starčevićem) koji gledaju u Jelačiću oruđe reakcije.⁵ Frankov postupak jasno pokazuje da još ne vodi izrazitu bečku politiku. On se ne koristi prilikom da istakne »dinastičnost« Stranke prava demonstracijama protiv »antidinastičkih«

¹ U tu svrhu pravaški poslanici drže u saboru mnoge protunagodbene govore. HS 10. I 1893 (Mile Starčević), 4, 22. XII 1893, 16. I 1894 (Frank), 17. XII 1894 (I. Ružić) itd.

² *Hrvatska* 8. II, 7. III 1894. Ideju o Hrvatima kao posrednicima između Istoka i Zapada zastupa i tršćanski Il pensiero slavo (prije Il diritto croato — Pula), ali iz toga ne izvlači konsekvencu o suradnji s Mađarima. *Obzor* 7. IV 1894.

³ Hanák-Sándor, *Magyarország, története*, n. dj., 202 i d.

⁴ *Hrvatska* 2, 9, 11. IV 1894. *Agramer Tagblatt* 10. IV 1894.

⁵ *Hrvatska* 13. IV, *Narodne Novine* 12. IV *Agramer Zeitung* 12. IV 1894. *Obzor* 11, 18. IV 1894. Strossmayer se ljuti što je i Mazzura savjetovao omladini da tom prilikom ne ovjenča Jelačićev spomenik. On smatra da je i Mazzura uvjeren da je Kossuthov fanatizam simbol slobode i napretka, a Jelačić da je simbol reakcije. SO, Strossmayer Mazzuri 16. IV 1894. (Prijepis). Ovo pismo je nesumnjivo izazvalo i spomenuti Mazzurin demanti.

košutovaca. Godinu dana kasnije, njegovi sinovi sudjeluju u antimadžarskim demonstracijama prilikom kraljeva dolaska u Zagreb. Omladinci, koji u tom času spaljuju mađarsku zastavu, rade dakako spontano. No može se pretpostaviti da aktivnost Frankovih sinova tom prilikom ukazuje na pojavu njegove probečke linije, dijelom pod utjecajem vojnih krugova. Značajno je da u tih godinu dana dolazi i do načelnog razmimoilaženja između Franka i Folnegovića, koje se dotada kretalo samo u okviru lične mržnje zbog borbe za »prvenstvo« u Stranci prava. U toku 1894/95. Folnegović ostaje kod promadžarske politike dok će se Frank opredijeliti za probečku. No sada, poslije sloma Sjedinjene opozicije, Frank je štaviše primoran da jasno objavi promadžarske tendencije Stranke prava. Na to ga tjera potreba da reagira protiv izjava čovjeka, čije on ideje tobože brani u svojoj njihovoj »čistoći«, naime samog Ante Starčevića.

Poslije sloma Sjedinjene opozicije Starčević se ponaša kao prilikom adrese 1892. On stoji uz Franka, ničim ne daje do znanja da se s njime ne slaže, dopušta da Frank pod njegovim imenom vodi politiku suprotnu njegovim načelima, ali kada daje javnu izjavu, onda uglavnom zastupa svoje stare principe. Ugarska vlada i Khuen organiziraju izmjenu posjeta zastupnika hrvatskog i ugarskog sabora. Predsjedniku parlamenta Bánffyju, koji šalje pozivnice i opoziciji, Starčević odgovara pismom kojim objašnjava zašto poziv ne prihvaća. Frankova *Hrvatska* objavljuje Starčevićovo pismo tek četrnaest dana nakon što je ono napisano i to neposredno pred Frankovu izjavu, kojom nastoji ublažiti njegov loš dojam u krugovima mađarske vlade i opozicije. U Starčevićevim argumentima susrećemo njegova dobro poznata stajališta koja proizlaze iz nepriznavanja zakonitosti dualizma. On opet ističe da u datim prilikama »hervatski narodni sabor« stvarno ne postoji; u »Ungarii« nema jednakosti narodnosti i prava, a da se o Hrvatskoj ni ne govori. Starčević još uvijek dosljedno ističe svoju osnovnu koncepciju, koja je nastala u vrijeme Bachova apsolutizma: da je Austrija glavni neprijatelj. Ona je u svom interesu stvorila premoć mađarskog naroda, koja se, prema tome, nije razvila svojom vlastitom narodnom snagom, a u tlačenju narodâ natkrivljuje samu Austriju. Starčević, doduše, smatra da je sloga i »zajedništvo« u interesu opstanka Hrvatske i Ugarske. Jasno je, međutim, da on time ne prihvaća Frank-Folnegovićevu ideju o »paritetnom savezu« tj. o novoj nagodbi. Radi se samo o Starčevićevu starom shvaćanju da se Hrvatska i Ugarska moraju složiti protiv zlokobne Austrije i Njemačke, a ne o državnompravnoj vezi. Značajna je i Starčevićeva izjava koja proturječi Frankovoj tendenciji da prikaže Hrvate kao »kulturtregere« i pomagače u ekspanziji Monarhije na Balkan. »Po mojemu sudu, moral je glavna sastavina prosvete; Iztok ima staru prosvetu svoje verste i čudi i morala, više neg oni koji pod izlikom da ga prosvetle, samo kvare ga i upropastjuju. Ako mu se hoće druge prosvete, volja mu je, a ja želim, bez vanjskoga nepozvana uticanja, i da Hervati ne spadaju u neiskane prosvjetljivatelje.«⁶ Mađaronska i mađarska štampa žestoko se

⁶ Hrvatska 25. V 1894 (Pismo je datirano 12. V); B. Jurišić, Ante Starčević, n. dj., 401 i d. Kemény G. Iratok a nemzetiségi történetéhez Magyarországon a dualizmus korában II 1892—1900, Budapest 1956, 282 i d.

obara na Starčevića, koji na taj način ugrožava izgled pravaškog vodstva da stupi u kontakt s vladajućim faktorima Monarhije. Frank putuje u Budimpeštu, težeći da umiri određene mađarske krugove i da ih uvjeri da pravaši vode promađarsku politiku. Pri tom je značajno što Frank daje svoju izjavu listu nezavisnjaka *Magyarország*, a ne štampi vladajuće Liberalne stranke. Ovaj Frankov korak ne znači potporu tobožnjim »antidinastičkim« nezavisnjacima. On je naprosto diktiran krizom vlade i obzirima prema Starčeviću. Intervju je objavljen 25. V 1894, a 30. V pada Wekerleova vlada, jer konzervativna većina gornje kuće ugarskog parlamenta odbacuje prijedlog zakona o civilnom braku. Frank nema potrebe da u vrijeme vladine krize daje izjavu u njenoj štampi. Uostalom, vlada i njena stranka dolaze u sukob s kraljem, a zna se osim toga da je i Khuen kao kraljev kandidat za ministra predsjednika protivnik Wekerlea. Objavljujući, dakle, svoju izjavu u štampi Nezavisne stranke, Frank se čuva da se ne uplete u borbu mađarskih grupacija za vlast. Istim potezom on može ugoditi i Starčeviću, koji mrzi liberale, nosioce dualizma, ali ne i protubečke nezavisnjake. Uostalom, Khuenov pokušaj prvih dana lipnja da sastavi novu vladu propada zbog žestokog otpora Liberalne stranke koja se solidarizira s Wekerleom, pa Franji Josipu ne preostaje drugo nego da ponovo postavi Wekerlea i natjera Gornju kuću da primi civilni brak.⁷ Frank, dakako, ne želi objaviti u *Hrvatskoj* svoju nedvosmislenu promađarsku izjavu. U cjelini je donosi *Obzor*, jer ona može odlično poslužiti agitaciji protiv Franka.

Magyarország dakle objavljuje intervju s »prvakom« Stranka prava (Frankovo se ime ne spominje). Frank, prije svega, izjavljuje da su obzoraši »panslavisti« koji više nemaju pravo opstanka na političkoj pozornici i da je svrha pregovora s njima bila samo u tome da se neki članovi prime u Stranku prava! Frank ističe da Stranka prava u pitanju budućnosti »domovine« ima isto stajalište kao i mađarska državopravna opozicija. Paritetna nagodba, o kojoj je Kossuth govorio, koristila bi Mađarskoj, »jer smo mi *Hrvati narod*, u koji se može čovjek iskreno pouzdati, zgražavamo se od panslavističke misli ali ljubimo Mađare (podcrtao *Obzor*) mada se mi i za provedbu *hrvatske* (podcrtao *Obzor*) ideje borili«. Frank je to rekao »sa očima, koje su se kriesile od uzhita«. Na taj način iznosi on još jedan »program« koji dotada nije bio spomenut. Naime, Stranka prava bi se u ime samostalne i cjelokupne Hrvatske paritetno nagodila jedino sa samostalnom Ugarskom! Kao i sve Frankove izjave, i ova je namjerno nejasna! Misli li on na trijalizam! No to je zaista posljednje što bi mađarski nezavisnjaci zaželjeli čuti! U svojim programatskim člancima poslije sloma Sjedinjene opozicije *Hrvatska* je isticala da će Hrvatska pregovarati s kraljem o tome koji su poslovi zajednički cijeloj Monarhiji. Protivno tome, Frank sada izjavljuje da će se Stranka prava sporazumijeti jedino sa posve samostalnom Ugarskom kakvu žele mađarski nezavisnjaci. S pravom *Obzor* ne uzima ozbiljno ovu izjavu ističući da joj je jedini cilj udobrovoljiti Mađare u vezi sa Starčevićevim pismom, a tvrdi da je Frank izražavao »bratske osjećaje« i mađarskim liberalnim krugovima, što Frank

⁷ Hrvatska 2, 6—7, 9. VI 1894. Hanák P., *Iratok az 1894—95 évi magyar kormányválság történetéhez*, *Történelmi szemle* 1959/3—4; Hanák-Sándor, n. dj., 206 i d. Galántai, n. dj., 63—4.

odlučno demantira.⁸ Osuda »panslavizma« tipična je za Franka ne samo zbog ocrnjivanja obzoraša. Ovaj pojam obuhvaća za mađarsku javnost svaki i najmanji otpor protiv mađarske premoći, svaki i najskromniji nacionalni zahtjev. Politiku »slavenske solidarnosti« Frank je definitivno napustio još prije godinu dana. Sada postaje sasvim jasna njegova koncepcija nagodbe s mađarskim vladajućim klasama, bez obzira na nemađarske narode. U jednom govoru pred svojim izbornicima, Frank kaže da bi s Mađarima sklopio nagodbu na temelju koje bi Hrvatska bila samostalna i cjelokupna i da tom prilikom ne bi pitao da li je osiguran i položaj ostalih naroda. Tâ svi narodi Monarhije uvijek bi se rado nagodili s vladajućim faktorima Monarhije ne pitajući za sudbinu Hrvatske!⁹ Ne začuđuje, dakle, da *Hrvatska* malo ili nimalo ne piše o progona »narodnosti« u Ugarskoj, npr. o poznatoj parnici protiv rumunjskih »veleizdajnika«.¹⁰ Na spomenuto se stajalište nadovezuje i suradnja s vladajućim faktorima protiv Srba. U tom je smislu karakterističan jedan članak *Hrvatske* u kojem se tvrdi da su okorjeli mađaroni samo Srbi, dok mađaroni-Hrvati tobože potajno ljube svoj narod i simpatiziraju sa Strankom prava.¹¹ Objavljivanje intervjua u cjelini primorava Franka da se brani. On tvrdi da je išao u Budimpeštu zbog nekih mađarskih proračuna za svoj saborski rad i da se nije predstavio kao »prvak« stranke. Štaviše, on je, tobože, uputio novinara, koji ga je intervjuirao, na Starčevićovo pismo Bánffyju tj. na pravo stajalište Starčevićovo koje on desavuiru svojom izjavom!¹² Nesumnjivo je Frankovo ponašanje izazvalo nezadovoljstvo stranke. Iako se Folnegović načelno slaže s Frankovom izjavom, on mora da je izvan sebe što Frank svojata za sebe naslov »prvaka«, koji po njegovu uvjerenju pripada njemu. Pod utjecajem obzoraške propagande protiv Franka, predsjednik Stranke prava Rukavina mora reagirati. On osuđuje suradnju s Mađarima protiv nemađarskih »narodnosti«, odbacuje zablude »slavjanstva« i srpstva na štetu hrvatstva, ali ističe da Stranka prava mora imati na umu da ne postoji Mađarska, nego Ugarska u kojoj živi i dio Hrvata (tj. većinom Srbi). Hrvati iz Hrvatske treba da se sporazume ne samo s Mađarima nego sa cijelom Ugarskom. Stranka prava ne dopušta da Hrvatska bude oruđe reakcije (bečke) ili bilo kojeg tudina (tj. Mađara protiv »narodnosti«). Stranka prava treba da ima prijateljske odnose sa svim narodima i da se drži slavenske solidarnosti a da odbija samo protivnike Hrvatske bili oni »t. zv. Srbi«, Slaveni ili Neslaveni. Protiv tog načela griješe svi koji nisu pravaši, a i neki članovi Stranke prava. Dakle, oštrica protiv Franka sasvim je jasna.¹³

Dva mjeseca nakon Frankove izjave Folnegović odlazi ministru za Bosnu i Hercegovinu B. Kállayu u Sarajevo. Njegove načelne tendencije poklapaju se s Frankovim težnjama. Novi je program Stranke prava poticaj za Folnegovića da nastavi u većoj mjeri svoj »diplomatski« rad dodira s različitim utjecajnim

⁸ Obzor 2. VI 1894. *Hrvatska* 4. VÍ 1894.

⁹ *Hrvatska* 3. VII 1894.

¹⁰ Kemény, n. dj.; Hanák-Sándor, n. dj., 205.

¹¹ *Hrvatska* 1. XII 1894.

¹² *Hrvatska* 4. VI 1894.

¹³ *Hrvatska* 5. VI 1894. *Obzor* optužuje Franka da se prodao Mađarima, što dovodi i do sudskih procesa.

ličnostima Monarhije. Čini se da ih on sada upozorava na sadržaj novog programa koji predviđa rješavanje hrvatskog pitanja u okviru Monarhije, eventualno i dualizma.¹⁴ Kálláy je svakako ličnost koju treba prije svega izvesti na »pravi put« sporazumijevanja s vodstvom Stranke prava. Osim toga, *Hrvatskoj* je zabranjen ulaz u Bosnu i Hercegovinu, s obzirom na njene prijašnje članke u kojima je u skladu sa Starčevićevim shvaćanjima osuđivala okupaciju i bosansko-hercegovačku upravu. Folnegović, dakle, mora uvjeriti Kálláya da je *Hrvatska* promijenila ton. *Neue Freie Presse* prva javlja o Folnegovićevu posjetu Kálláyu i o njihovu razgovoru koji je trajao sat i po. Folnegović tom prilikom hvali bosansku upravu koja je tobože digla blagostanje puka i smatra da će Sarajevo natkriliti Zagreb. Ističući tri kulturne težnje u jednom narodu (katoličku, pravoslavnu i muslimansku), on tvrdi da vladajući faktor »stoji nad spomenutimi trimi težnjama« i želi svakoj miran i slobodan razvoj. Ova izjava doista pokazuje kako je Folnegović duboko pao u svojoj želji da laska vladajućim krugovima Monarhije. Kálláy je, uz Khuena, klasičan primjer provođenja dualističke politike Divide et impera, i Folnegović je to sigurno dobro znao. Ali on i Frank žele da se posluže upravo tom politikom! Folnegovićev lik osvjetljava i njegova izjava o bosanskom kmetstvu. Budući da toliko hvali bosansku upravu, on ne može priznati ni katastrofalan položaj kmetova ni napadati feudalni sistem. Folnegović postavlja sebi pitanje da li je za puk bolje da se agrarni problem i porezni sistem reguliraju u »smislu zapadne evropske kulture« ili je bolje da puk prije toga nauči prema zahtjevima te kulture raditi i gospodariti? Folnegović se, dakle, ne zalaže za ukidanje kmetstva.¹⁵

Folnegovićev posjet Kálláyu izaziva zaprepaštenje među pravašima. Najprije se Frank nudio mađarskim nezavišnjacima, a sada se Folnegović dogovara s glavnim predstavnicima dualizma — to je ipak previše za one pravaše koji još nisu sasvim napustili starčevićanske tradicije. Sam Starčević, nesumnjivo, strašno zamjera Folnegoviću spomenuti postupak. Posjet Kálláyu bit će prilikom raskola jedna od glavnih Starčevićevih optužba protiv Folnegovića. Frank, koji se isto tako ulagivao Mađarima, ne nosi ljagu pred Starčevićem, jer se povezao s protubečkim nezavišnjacima, a ne (barem ne javno) s vladajućim dualističkim krugovima. Zato Frank tako grčevito demantira *Obzoreve* tvrdnje da se potajno obratio i vladinoj grupaciji. Iako se *Hrvatska* ne solidarizira s Folnegovićem, Frank se u saboru poziva na njega ističući kako se bosanska vlada, za razliku od hrvatske, brine za privredni razvoj svog područja. Khuen im odgovara da se ne drže Starčevićeva načela da Austro-Ugarsku treba istjerati iz Bosne i Hercegovine, a još prije godinu dana pravaši su pljeskali Mladočesima kada su napali bosansku upravu u Delegacijama. Ban, međutim, nije spomenuo da Folnegović svojim postupkom desavuirao pravaške demonstracije 1890. protiv M. Klaića, koji je u Delegacijama hvalio bosansku upravu!¹⁶ Kálláy blagonaklono prima pohvale Folnegovića, koji se iz Šavla pretvorio u Pavla — kako piše njegov organ *Bosnische Post* — i njegova obe-

¹⁴ HAZ, Peršić 14.

¹⁵ Hrvatska 23. VII 1894. Folnegović u »Javnim pismima« brani svoj put u Bosnu Hrvatska 26, 28, 30. VII, 1, 4. VIII, 5. X 1894.

¹⁶ HS 23. VII 1894. Hrvatska 30. VI 1890. Jedinstvo 31. VII, 10, 14. VIII; Hrvatska 4. VIII 1894.

ćanja da *Hrvatska* ubuduće neće napadati bosansku upravu. *Hrvatskoj* se ponovo dopušta ulaz u Bosnu i Hercegovinu. Ujesen iste godine, kada mladočeški predstavnik govori protiv bosanske uprave u Delegacijama, Kálláy se u svom odgovoru poziva na Folnegovićeve pohvale privrednog napretka, koji mladočeški govornik niječe.¹⁷

Vidjeli smo, dakle, Frankovu i Folnegovićevu promađarsku politiku. No već ujesen 1894. Frankova *Hrvatska* pokazuje prve elemente probečkog shvaćanja koje se sastoji u uvjerenju da će hrvatski političari svojim radom za interese dinastije i njenog glavnog oslona, austrijskih generalâ, skloniti ove najvažnije faktore da primoraju Mađare na popuštanje Hrvatskoj. Prvi izrazit članak u tom smislu, koji sam zapazila, napisan je prigodom premještenja nadvojvode Leopolda Salvatora kao pukovnika u Zagreb. U to vrijeme Frank, čini se, očekuje da će se Khuen zbog žestoke bitke sa svojim mađarskim protivnicima morati povući. Iz članka, dakle, proizlazi da je dolazak nadvojvode posljedica nove pravaške politike. List čak daje do znanja da je pravaško vodstvo uspjelo uvjeriti dinastiju da se prikloni pravašima i dovede ih na vlast poslije Khuenova odlaska.¹⁸ Potkraj 1894. Frank interpelira u saboru zbog upotrebe mađarskog jezika od strane zajedničkih organa i predlaže, štaviše, da Hrvatski sabor ne šalje svoje poslanike u Ugarski sabor dok ugarska vlada ne prekine s tom praksom. Bilo je to u času kada se pripremala nova kriza ugarske vlade, koja je najzad dovela do Wekerleova pada i Bánffyjeva nastupa. Ovim aktom protiv vladajuće liberalne stranke, koja se u proljeće usudila otvoreno istupiti protiv kralja, Frank objavljuje svijetu svoju odanost dinastiji.¹⁹

U vrijeme buke oko Folnegovićeva puta u Bosnu i Hercegovinu *Obzor* počinje upotrebljavati izraz »moderno pravaštvo« kojim želi označiti potpuno napuštanje Starčevićevih načela od strane njegovih »nasljednika«. Osim toga, tu i tamo pojavljuje se već drugi pojam — frankovci!

9. Raskol Stranke prava

Novi program primljen je formalno 26. VI 1894. prilikom polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom. Prilozi za Dom skupljaju se od 1892. i služe kao dobro agitaciono sredstvo. Za vrijeme »sloge« opozicionih stranaka sudjelovali su pri tom i obzoraši. Glavnu zaslugu za gradnju Doma ima dakako Frank. Iz izvještaja njegove *Hrvatske* dobiva se dojam da je pri svečanosti on, a ne Starčević, glavna ličnost. Da bi oslabio glasine o njihovu sukobu, i sam Folnegović ističe Frankove zasluge. Prilikom ove svečanosti vidi se da javnost ipak više pripisuje krivnju za slom Sjedinjene opozicije obzorašima nego pravašima. Ali pod utjecajem dalmatinskih i istarskih pravaša skupština

¹⁷ *Obzor* 5, 9—14. X 1894. *Hrvatska* prenosi članke iz Kálláyeva organa *Bosni-sche Post*, koji piše povoljno za Stranku prava.

¹⁸ *Hrvatska* 27. IX, *Obzor* 29. IX 1894. Prenose se glasovi o Frankovim vezama s predstojnikom dvorske kancelarije. Il pensiero slavo 27. X, *Obzor* 30. X, *Hrvatska* 31. X 1894. Zbog toga dolazi i do sudskog procesa.

¹⁹ HS 30. XI 1894. Hanák, Iratok, n. dj.

pri polaganju kamena temeljca prihvaća zaključak o zahvalnosti Strossmayeru i Starčeviću što su tobože prednjačili da se opozicione stranke slože! Sastanku prisustvuje i J. Biankini, urednik *Narodnog lista*. On izjavljuje da je dalmatinski Hrvatski klub, koji je istupio iz kluba Hrvatske narodne stranke, član Stranke prava. On se, nesumnjivo, odlučio najzad za Stranku prava tek po donošenju novog programa. Prihvaćena je i Spinčićeva formulacija zaključka o organizaciji Stranke prava za cijelu »otačbinu«. Zagrebački klub Stranke prava bio bi matica koja bi se povezivala s klubovima u pokrajini.¹ Usprkos Frankovu »osobnom kultusu«, Folnegović je, prema vlastitoj izjavi, vrlo zadovoljan s rezultatima skupštine. On vjeruje da će uspjeti zajednička organizacija Stranke prava kao prvi važni korak za pregovore s vrhovima Monarhije.² Folnegovićev optimizam nije, dakako, na mjestu, jer proces raspadanja pravaštva sprečava zajedničku organizaciju u Banovini, Dalmaciji i Istri. Štaviše, upravo razdoblje polaganja temeljca za Starčevićev dom označava prijelaz iz latentne u akutnu krizu koja će dovesti do raskola stranke. Frank je već u sukobu gotovo sa svim članovima vodstva, osim Mile Starčevića i Kumičića. Budući da je siguran u potporu Ante Starčevića, on pomalo prelazi u ofenzivu da bi onemogućio protivnike. Razmirice s Folnegovićem ostaju još uvijek iza kulisa. Predsjednik Stranke prava Rukavina već se posve povukao od stranačkih poslova zbog neslaganja s Frankom, ali to ne iznosi pred javnost. Opće je poznata i suprotnost dalmatinskih i istarskih zastupnika prema Franku. Sve te razmirice ostaju zasada u sferi govorkanja i ogovaranja. Do otvorenog sukoba dolazi u prvi čas s jedinim dosljednim zastupnikom pravaških načela iz osamdesetih godina — Erazmom Barčićem.

Barčić se borio protiv Frank-Folnegovićevih tendencija u stranci, ali je nakon prvog sukoba s Frankom 1893. sustao i povukao se. Međutim, 1894. dolazi do otvorenog loma. Povod se našao u Frankovim pokušajima da sruši Barčićev ugled u Hrvatskom Primorju aluzijama na tobožnju saradnju Barčićevih političkih prijatelja s režimskim krugovima. Polemika je započela napadom Supilove *Crvene Hrvatske* na tršćanski *Il pensiero slavo* zbog njegovih prijašnjih članaka o »zloduhu« Franku. Razlog je ovih napada, piše *Crvena Hrvatska*, što u Stranci prava više nema ukočenosti i pasiviteta, što je tobože prožeta duhom rada i napretka. Protiv Stranke prava sada ustaju neki riječki Hrvati koji su sami krivi što je hrvatska svijest na Rijeci tako nisko pala.³ Kao i pretežna većina dalmatinskih pravaša, ni Supilo nije frankovac (on će u raskolu odmah ustati protiv Franka). No posebne poteškoće u vezi s organizacijom pravaštva u Dalmaciji zasada usmjeravaju njegovu težnju u tom pravcu da i pod cijenu zadržavanja Franka spriječi raskol koji bi mogao nastati ako bi se dio pravaša priklonio Barčiću. U polemiku ulazi najprije riječki poduzetnik A. Bakarčić, koji je iz svoga »znatnog imetka« utrošio velik dio za Stranku prava, a zatim i sam Barčić, a odgovara im Folnegović, u manjoj mjeri i Frank, u *Hrvatskoj*. Bakarčić i Barčić osuđuju sve sastojine »modernog

¹ Hrvatska 26—28. VI, 10. VII 1894. Narodni list 4. VII 1894. Izjave za stranku prava... Zagreb 1894; Ustrojstvo stranke prava, Zagreb 1894.

² To on misli provesti pod firmom lojalnog Strossmayera, a ne svog neprijatelja Starčevića. SO, Folnegović Strossmayeru 12. VII 1894.

³ Crvena Hrvatska 22. IX. Hrvatska 8, 17. X, 19. XI. Il pensiero slavo 29. IX 1894.

pravaštva«: kraljevu zavjernicu kao bazu hrvatske politike, Folnegovićevo stajalište o savezu s Mađarima kao jedinom izlazu za Hrvate, Frankovu tendenciju da se složi s Mađarima na štetu Slavena u Ugarskoj, Folnegovićevo pohvalu Kálláyeve uprave i osuđivanje slavenske solidarnosti na stranicama *Hrvatske*. Frankova *Hrvatska* napada riječke Hrvate, ističe Barčić, jer vjeruju da je Frankov ulazak u Stranku prava početak njena raspadanja. Frank želi da ih se otrese kako bi mogao do kraja provesti »degeneraciju njenog pravca i njeno samoubojstvo«. Barčić ne želi služiti Franku koji sebe predstavlja kao inkarnaciju hrvatskih ideala, a prije ulaska u Stranku prava govorio je Barčiću da bi Stranka prava morala napustiti svoj »tobože ilojalni« stav i prihvatiti nagodbu i osuđiva je Starčevića. Ističući da je »prvobitni« program Stranke prava »nep priznavanje postojećih uredba u Monarkiji, nepriznavanje nikakvih zajedničkih interesa sa ostalimi zemljama ove Monarkije« i da će dosljedno tome narod pregovarati samo s kraljem, Barčić smatra da Frankova adresa prelazi od pravaškoga negativnog stajališta na nagodbu, a novi program o ujedinjenju hrvatskih zemalja u okviru Monarhije predstavlja za svakoga razumnog čovjeka priznanje zajedničkih interesa s ostalim zemljama Monarhije. Barčić vjeruje da će se ispuniti očekivanja vladinih listova i da će Frank dovesti Stranku prava na put vladine stranke. U tu svrhu on brižljivo izbje-gava slavensko pitanje i »tjera strogu hrvatsku separatističku politiku«. Barčić, štaviše, izjavljuje: »Da je Dr Frank agent austro-ugarske politike to tvrdim.« Barčić ostaje na stajalištu »stroge negacije od koje nikad ne odustah.« On još uvijek cijeni Antu Starčevića »glede postojanosti njegova značaja«, on je »vatreni pristaša njegovog negativnog programa«, a imponira mu i Starčevićeva mržnja protiv Beča. Ali, Barčić ne želi prihvatiti Starčevićeve strasti, zablude i pretjeranosti, a naročito osuđuje njegovu slabost prema laskavcima. On zastupa pravašku liniju suradnje sa Srbima iz osamdesetih godina. S obzirom na protusrpski smjer »modernog pravaštva«, koji se nadovezuje na shvaćanja isticana do 1879, on izjavljuje: »Da, ja odsudjujem i odsudjivati ću Starčevića, kad on, zasliepljen strašću neće da priznaje da ljudi, koji jednim te istim jezikom govore sačinjavaju jedan te isti narod, pa, kad se proti jednom dijelu jednog te istog naroda nabacuje blatom i najprostijimi infamnimi pogrdami, u mjesto, da uznastoji, da taj dio naroda privede u kolo boriocah za neodvisnost i samostalnost otačbine.«⁴ Značajno je da Folnegović u svojoj polemici protiv Bakarčića i Barčića tvrdi da su oni htjeli priznati srpsko ime. S obzirom na Barčićeve izjave, iz kojih proizlazi da je ujedinjenje Jugoslavena na ruševinama Habsburške monarhije glavno, dok je zajedničko ime sporedna stvar, može se pretpostaviti da Folnegovićeve izjave nisu bez osnova. Uopće, treba konstatirati da se razvoj Barčićeve stajališta u srpskom pitanju razlikuje i od pravaških i od obzoraških političara. Istakla sam da je Barčić od početka svog političkog rada težio za slogom sa Srbima, no povremeno, osamdesetih godina, pokolebala ga je suradnja najvećeg dijela srpske buržoazije s dualističkim režimom. Upravo na početku devedesetih godina, kad je sukob hrvatske i srpske buržoazije bio na vrhuncu, kada dualizam uspješno stvara

⁴ Barčić, Bistrimo, n. dj. Il pensiero slavo 6, 13, 20, 27. X, 7, 24. XI 1894. Odgovori Folnegovića i Franka, Hrvatska 13, 15—17, 19—20, 22, 23, 25. X 1894.

atmosferu u kojoj i najdosljedniji zastupnici sloge s hrvatske i srpske strane bivaju uvučeni u sitničave, pakosne i primitivne šovinističke prepirke, Barčić učvršćuje svoje stajalište, bez obzira na djelatnost srpskih političara, Khuenovih ekspanziona. Iz Barčićeva nabranja Starčevićih »zabluda« jasno se vidi da se on i prije pojave »modernog pravaštva« slagao sa Starčevićem isključivo u njegovoj spomenutoj koncepciji »negacije« Habsburške monarhije. U svemu ostalom imao je protivno mišljenje. Osuđivao je Starčevićove psovke protiv Strossmayera, francuskih republikanaca, talijanskog preporoda, njegove izjave da su katolički popovi »poživinčili« hrvatski narod (Barčić je religiozno usmjeren macinijevac), da su željeznice nesreća za Hrvatsku, da se raja u Bosni i Hercegovini digla protiv Turaka zbog krađe i kada je želio pobjedu Turaka na Balkanu. Devedesetih godina pridolaze Starčevićevi članci u kojima napada Crnu Goru i Rusiju izrazima kojima se služe samo poljski »odmetnici« (u nadi da će Rusija uništiti Habsburšku monarhiju, Barčić mrzi sve njene protivnike pa tako i poljski oslobodilački pokret), a s druge strane hvali jednog Stambulova krvnika bugarskog naroda. Kada Starčević izjavljuje sve to, »tada se moja duša proti njemu uroćuje i ja ga smatram sablasnim zlotvorom naše otačbine« — uzvikuje Barčić. Napadi na idola Starčevića, propaganda sloge sa Srbima u času pobjede šovinizma, veleizdajničke težnje, kult Kvaternika u vrijeme kada je pravaštvo uglavnom prihvatilo »lojalnu« dinastičku politiku, nužno izoliraju Barčića ne samo od Franka i Folnegovića nego i uopće od zagrebačkih i dalmatinskih pravaških krugova.⁵ Istina je, doduše, da su suparnici Frank i Folnegović na mucu kada svojim člancima u *Hrvatskoj* složno odbijaju Barčićeve tvrdnje o napuštanju pravaških načela i nastoje uvjeriti pravaše da je »okvir« Monarhije stari pravaški credo. Oni izjavljuju da ih Barčić napada samo iz taštine i želje da postane »vođa« Stranke prava. Ova je tvrdnja tipična u atmosferi borbe za Starčevićovo »nasljedstvo«.

U toku bitke protiv Barčića zaoštrava se pitanje »vodstva« u stranci. Još na početku polemike, Bakarčić odbija Folnegovićeve napade na svoje poštenje ukazivanjem na Folnegovićevo ogovaranje Franka umjesto da s njime otvoreno obračuna. Polemika primorava Folnegovića da se upusti u »teoretsko« razmatranje pitanja vodstva, ne želi li ostaviti pravaške simpatizere u uvjerenju da je Frank pravi »vođa« Stranke. On izjavljuje da je Starčević »otac« stranke, a Frank je njen revni radnik; pravi »vođa« stranke je klub, bez čije privole se, tobože, ne može donijeti ni jedna odluka.⁶ Klub Stranke prava se zaista sastaje u prosincu 1894. i raščističava iza zatvorenih vrata sukobe oko Franka. Javnosti se saopćava samo odluka da klub Stranke prava prekida sve odnose s Barčićem i Bakarčićem. Međutim, izjave pravaških zastupnika u Carevinskom vijeću i predsjednika Rukavine pokazuju da je Frank opet uspio da se, usprkos općoj mržnji kojom je okružen, održi. Istarski i dalmatinski poslanici Laginja, Spinčić, Biankini, Dapar i Perić izjavljuju da je vođa Stranke prava jedino Starčević i to do kraja svog života. Oni odaju priznanje Frankovu radu, koji je bio najagilniji član, pa neki smatraju da se on »po-

⁵ Folnegović predbacuje Barčiću što hvali Kvaternika. *Hrvatska* 23. X 1894.

⁶ Il pensiero slavo 6. X, *Hrvatska* 9. X 1894.

gubno« nametnuo »vođom«. Kad bi to Frank i htio ne bi mogao nametnuti stranci načela koja nisu pravaška. Oni koji tako misle, neka se vrate u stranku, nastavljaju bečki zastupnici, ali onima koji su Starčevića nazvali zlovtvorom (tj. Barčiću) nema u stranci mjesta. I predsjednik kluba Rukavina izjavljuje da je klub jedini vrhovni forum u svim pitanjima hrvatske politike te ističe tobožnju slogu i bratski sporazum unutar Stranke prava. Na taj način, i Rukavina objavljuje zabrinutim pravašima da se tobože s Frankom pomirio.⁷

Frank, dakle, može u budžetskoj debati ponovo jasno formulirati osnovna načela »modernog pravaštva«. On se opet poziva na kraljevu zavjernicu s naročitim naglaskom na sjedinjenju Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama.⁸ »Danas je čitava Hrvatska osvojena po velikom duhu, koji se zove hrvatstvo nada sve« — uzvikuje u svom govoru, imitirajući lozinku njemačkog imperijalizma: »Deutschland, Deutschland über alles«. On prikazuje hrvatski narod »državotvornim i državo-uzdržavajućim elementom« Habsburške monarhije, ističući kao i uvijek da srpski element predstavlja centrifugalnu, veleizdajničku struju. Uz »medene« izjave lojalnosti on se odlučno ograđuje od politike »ruskog kopita« tj. bivšeg rusofilstva Stranke prava i Kvaternikova »atentata« na Monarhiju. U to vrijeme Starčević je već teško bolestan. On se sve rjeđe javlja u *Hrvatskoj* sa svojim člancima, no kada piše, onda ga prožima stara mržnja protiv Rusije. Slavenofile Aksakova i Katkova, koje je nekada kovao u zvijezde, proglašava sada »slepim byzantincima«, a Aleksandra III »tminarom« i »natražnjakom«.⁹ Po *Obzorovim* riječima, Frank je u Hrvatskom saboru svečano »abjurirao« staru pravašku vjeru. I u tom govoru Frank, bez obzira na prihvaćanje kraljeve zavjernice koja garantira dualizam, napada dualizam i Nijemce, čime ugađa Starčeviću. Vidi se da on već pomalo računa s novom protodualističkom kršćansko-socijalnom strujom u Beču i da s obzirom na krizu ugarske vlade laska mađarskim nezavisnjacima.¹⁰ Na kraju budžetske debate, Khuen pozitivno ocjenjuje metamorfozu Stranke prava pod Frankovim utjecajem. Između ostaloga izjavljuje i to da je njegovo shvaćanje vrlo različito od *Obzora* i da se češće slagao s pisanjem *Hrvatske* nego li *Obzora*. Khuen smatra da je razumljivo što su se oni koji ostaju vjerni načelima pravaške »stroge negacije« i računaju na tuđu pomoć odijelili od stranke. Njemu je Frank mnogo bliži nego stari pravaši. »Ja se tomu radujem jer je to jedan korak, koji dokazuje, kako će stranka prava doći malo po malo na stanovište, koje ja zauzimljem.« Most za ovaj prijelaz upravo je kraljeva zavjernica. Prema Khuenu postoji mogućnost da Stranka prava dođe prihvaćanjem nagodbe na vlast.¹¹

⁷ Hrvatska 7, 10. XII 1894. Folnegović, *Otvorite oči*, n. dj., 41—2. Posavska Hrvatska 26. X 1895.

⁸ O sjedinjenju s Bosnom i Hercegovinom Frank govori i 1893. HS 12, 20. I 1893.

⁹ Hrvatska 5. XI 1894.

¹⁰ HS 20. XII 1894. Usput spominjem Wekerleovu izjavu u vrijeme vladine krize potkraj 1894, jer je tipična za stajalište Khuenovih mađarskih protivnika. Wekerle smatra da Khuen nije pogodna ličnost za ministra predsjednika, ali da se tako sposobnog bana, kao što je on, ne može više naći! Hanák, *Iratok*, n. dj., 319.

¹¹ HS 22. XII 1894.

—0—

Rasulo Stranke prava ne može se zaustaviti. Ono se u toku 1895. nastavlja pojačanim tempom. Prva polovica godine ispunjena je međusobnim razmiricama u stranačkom vodstvu. O nekim većim akcijama, s obzirom na formalno zajedničku organizaciju u Banovini, Dalmaciji i Istri, ne može biti ni govora. Politička atmosfera ispunjena je žestokim polemikama između *Hrvatske* i *Obzora*, te između hrvatske i srpske štampe.¹² Najzad, u kasno proljeće 1895. akutna kriza vodstva prelazi u posljednju fazu. Predsjednik kluba Rukavina ne može više održati primirje s Frankom. Osim Davida Starčevića, on je jedini član vodstva koji nije htio potpisati program »modernog pravaštva«. Zagorski klub Stranke prava, pod njegovim utjecajem, protestira protiv Folnegovićevih pisama u *Hrvatskoj* u vezi s poplavama Save, u kojima se on ulaguje Khuenu, i protiv pisanja *Hrvatske* uopće, jer je napustila prvobitni pravac Stranke prava, jer je njezin nivo nizak a izjave nedosljedne. Rukavina zahtijeva da se pozove na odgovornost redakcioni nadzorni odbor, da se Franku, drugim riječima, oduzme uredništvo. Rezultat je istup samog Rukavine iz Stranke prava, koji on objavljuje izjavom u režimskim *Narodnim Novinama*, a ne u Frankovoj *Hrvatskoj* ili *Obzoru*, koji kao stari pravaš nikako ne trpi.¹³ Iz njegove nejasne izjave ne može se zaključiti razlog njegova istupa, no mislim da *Hrvatska* dobro komentira njegove načelne motive, prešućujući dakako njegov otpor protiv Franka. List piše da Rukavina stvarno »više neće pripadati nijednoj političkoj stranki za to, jer mu nijedna nije dovoljno radikalna, dovoljno odrešita, ter dovoljno nepomirljiva, ne samo sa sustavom, nego i s nosiocima postojećeg sustava. On se nije mogao nikako sljubiti ni sa idejom izmirenja med oporbami. On je isto tako odrješito ter javno odsudio neoprostivu zabludu Barčićevu i Bakarčićevu. A što je možda najodlučnije i najvažnije: on je premalo važnosti davao u obće parlamentarnoj oporbanoj akciji u Hrvatskoj obzirom na obćenitu političku situaciju.«¹⁴ Čini se da je načelno stajalište Rukavine zapravo identično sa Starčevićim. Međutim, Starčević je već potpuno u Frankovim rukama i više u javnosti ne istupa.

Sukob u »vladajućoj obitelji« Starčević daje pečat razdoblju raskola. Anti Starčeviću je važno da klub isključi iz svoje sredine njegova nećaka Davida s kojim je u zavadi (govorilo se, zbog nasljedstva Starčevićeva koji Ante oporučno ostavlja Davidovu bratu Mili) a ne obraća pažnju na djelatnost »modernog pravaštva«. Franku dobro dolazi Davidova likvidacija jer je on žestoki protivnik novog »okviraškog« programa.¹⁵

Akcija Rukavine, a čini se i dalmatinskih pravaša, ne ostaje bez posljedica. Frank daje ostavku kao vrhovni nadzornik *Hrvatske*, ali list ostaje i dalje pod njegovim utjecajem.¹⁶ U to vrijeme Folnegović misli da je njegov

¹² Frank tuži *Obzor*. *Hrvatska* 14. I, *Obzor* 14—15. I, 6. VI 1895.

¹³ *Hrvatska* 8. IV 1895. *Hrvatska Domovina* 23. XII 1895. *Narodne novine* 31. V 1895.

¹⁴ *Hrvatska* 1. VI 1895.

¹⁵ HAZ, Peršić 26a. SO, Smičiklas Strossmayeru 16, 30. VI 1895. Iz pisama se vidi da je Strossmayer sklon suradnji s Folnegovićem. Folnegović, *Otvorite oči*, n. dj., 43 i d. *Hrvatska* 15. VII, 29. X 1895. *Obzor* 6. VII 1895.

¹⁶ *Hrvatska* 5. VII 1895.

rival onemogućen i da će s pomoću skupštine 17. VII 1895, u vezi sa svečanom predajom doma Anti Starčeviću, definitivno osigurati svoj utjecaj u vodstvu stranke uz pomoć Dalmatinaca i Istrana. Uoči skupštine vlada velika uzrujanost u pravaškim redovima zbog odstupa Rukavine i Davidova isključenja. *Hrvatska* još uvijek kuje Franka u zvijezde, a Starčević odgovara Folnegoviću, na njegov govor prilikom svečane predaje Doma, time što se zahvaljuje Franku, »mojemu najvjernijem drugu«, poborniku za najsvetiju misao, hvaleći njegovu požrtvovnost, ustrajnost i odanost.¹⁷ Ne ulazeći u spletke oko skupštine, treba samo konstatirati da ona pod predsjedništvom Folnegovića ne bira u središnji odbor Franka i njegove povjerenike niti isključuje Davida Starčevića iz stranke, kako to Stari želi. Sam Frank izjavljuje na skupštini da je on već prije dvije godine znao da mnogi ne odobravaju njegov rad, iako mu u lice izražavaju povjerenje. Sada je, štaviše, stigao i zaključak drugoga kluba (kluba bečkih pravaških zastupnika, koji je sastavio Spinčić) uperen protiv njega, a i Folnegović mu je dao znati da većina ne želi da on vodi stranku. Zbog svega toga on odstupa od svih časti. Frank se, dakle, prikazuje kao žrtva spleta. Prema Peršićevu svjedočanstvu, Franku je uoči skupštine »iz daleka« rečeno da se odrekne svog položaja u stranci. On na to pristaje jer vjeruje da će njegovi pristaše otkloniti njegovu ostavku i postaviti ga »protiv njegove volje« na časnii položaj. Pri tom je manevru vjerojatno računao na grupu »Hrvatskih radnika« koju je počeo organizirati. Međutim, prevario se jer je skupština njegovu ostavku prihvatila. Čini se da su Folnegović i svi brojni Frankovi protivnici doista vjerovali da je on likvidiran. U stvari, on se spremio na protuudarac. Suviše dugo nije smio oklijevati da Starčević ne bi u međuvremenu umro. Sam Folnegović dat će mu uskoro prilike da mu se osveti.

Glavna ličnost na skupštini bio je Folnegović. U svom dugom govoru ponavlja on poznata načela »modernog pravaštva«. Naročito ističe da pravaška štampa ne smije provocirati i razdraživati one faktore u Monarhiji koji mogu škoditi Stranci prava svojim utjecajem ili joj koristiti u promijenjenoj situaciji.¹⁸ Drugim riječima, Folnegović otvoreno najavljuje prijazne odnose s režimom. Po njegovoj koncepciji, Stranka prava ne bi više trebalo da bude ni umjerena opozicija, nego izrazito režimska stranka. Konsekvenca toga shvaćanja bit će njegova izjava prilikom spaljivanja mađarske zastave, koja će postati povod raskolu. Postojanje socijalne demokracije i Frankov pokušaj organizacije »Hrvatskih radnika« primoravaju Folnegovića da kaže nešto i o socijalnom pitanju. »Socijalno pitanje ima za stranku prava biti sporedne naravi. Njezina glasila valja ipak da pomno prate njegov razvoj, ali su dužna suzbijati svaki pokušaj, kojim bi se hrvatsko soc. pitanje načelno kao stranačko u narod uvlačilo prije nego što bude oživotvoren program stranke prava. Braneći pravicu, štjujući rad, zagovarajući potlačenike, boreći se, da svi državljani steknu na najširem temelju jednaka ustavna prava, kao što su im i dužnosti napram državi jednake: stranka prava nalazi u tih svojih osnovnih načelih one doirne točke sa radničkim stališem, koje su jedino kadre, da uzdignu taj pre-

¹⁷ Hrvatska 17. VII 1895.

¹⁸ HAZ, Peršić 4, 16. Hrvatska 18. VII 1895.

¹⁹ Hrvatska 17. VII 1895.

važni stališ do prave duševne visine i materijalnog blagostanja.«²⁰ Prema tome, s izuzetkom mladih pravaša u sedamdesetim i osamdesetim godinama, službeno stranačko stajalište u socijalnom pitanju nije se mijenjalo. Ono i dalje ostaje tipičan izraz državnopravne politike, prema kojoj socijalna pitanja dolaze na dnevni red tek nakon rješenja nacionalnog problema.

Folnegović iznosi i stajalište prema religiji. Poznata Starčevićeva izjava da je svećenstvo »poživčiniło« narod nije spriječila velik broj svećenika da se pridruže Stranci prava. Dakako da se obzoraši u svojoj propagandi protiv pravaša služe lozinkom o tobožnjoj antireligioznosti, liberalizmu i framasonstvu pravaša. Ta je propaganda imala uspjeha u vrijeme bitke oko crkvenih reforma u Ugarskoj, pa je dosta svećenika Stranku prava napustilo. Uoči i poslije Frankova pristupa stranci, *Hrvatska* je ustajala protiv Prodanova klerikalnog pravaštva u Dalmaciji tj. protiv identifikacije katoličanstva i hrvatstva.²¹ Neki su pravaški svećenici bili izloženi progonima kao npr. član vodstva župnik Marije Bistrice Žerjavić, jer je tobože »bunio« seljake. U polemici između *Obzora* i *Hrvatske* sudjeluju s jedne i druge strane brojni svećenici.²² *Obzor* žestoko učestvuje u kampanji protiv civilnog braka u Mađarskoj, dok se *Hrvatska* drži rezervirano, u vezi s pravaškim stajalištem da je religija privatna stvar pojedinaca. *Obzor* osobito napada Folnegovića, koji smatra da unutar Stranke prava mogu biti različita stajališta o civilnom braku, i tvrdi, s obzirom na prijazni stav »modernog pravaštva« prema vladi, da se u Hrvatsku nastoji uvesti civilni brak s pomoću pravaša!²³ Iako *Hrvatska* pod utjecajem svećenstva polaže sve jači akcent na problem religioznosti i prima dopise klerikalno usmjerenih svećenika, ona konsekventno zastupa stajalište protivno religioznoj isključivosti. Vjerojatno je to stajalište bilo diktirano prije svega problemom muslimana u Bosni i Hercegovini. Na spomenutoj skupštini Folnegović ističe slobodu »duševnosti« u Stranci prava s ograničenjem »da je njegovanje pravoga vjerskoga osjećanja i na tom temelju osnovanog javnoga ćudoredja temeljni uvjet za oslobođenje i ujedinjenje hrvatskog naroda«. Tom je izjavom Folnegović zadovoljio svećenike koji nisu klerikalci npr. Spinčića (s klerikalcima, npr. Prodanom, neizbježno dolazi u sukob) a nije se ogriješio ni o framasonstvo čijem ćlanstvu pripada, jer rezolucija stvarno osuđuje organizaciju jedne klerikalne stranke kao štetne.²⁴ Folnegoviću nije lako podnositi optužbe obzoraša zbog framasonstva. On mu se nije pridružio iz uvjerenja. Bio je to samo dio njegove taktike približavanja svim utjecajnim krugovima koji bi mogli pomoći pravaškom vodstvu u njegovim ciljevima. Folnegović ima pred očima ulogu slobodnog zidarstva u ujedinjenju Italije i provođenju dualizma u korist mađarskih vladajućih klasa.²⁵

²⁰ Isto. Folnegović govori o socijalizmu i socijalnom pitanju i u svojim »Javnim pismima«, *Hrvatska* 19, 21. IX 1894.

²¹ *Hrvatska* 13. VIII 1890.

²² Posljednji put Starčević napada vulgarnim rječnikom obzoraške svećenike u povodu skupštine Neovisne narodne stranke 1894. s »pjesmom« »Najkratja davoria«. *Hrvatska* 19. X, *Obzor* 23. X 1894.

²³ *Obzor* 2, 4—5, 14. VII 1894.

²⁴ *Hrvatska* 21. VII 1895. Prema Šegvićevoj tvrdnji, glasalo je za Folnegovićevu rezoluciju oko 300 prisutnih svećenika. Šegvić, n. dj. 322.

²⁵ Folnegović, *Otvorite oči*, n. dj., 111 i d. Folnegović, štaviše, tvrdi da su slobodni zidari smatrali Starčevića, koji nije bio njihov ćlan, velikim meštrom »bez pregaće«.

Objašnjenju geneze Frankove stranke ne bi pridonio prikaz pojedinih događaja i spleta u vezi s formalnim raskolom Stranke prava. Poslije isključenja Franka iz vodstva stranke ostaju uzaludni svi pokušaji kluba i Folnegovića da dopru do Starčevića. Samo Spinčić i I. Ružić razgovaraju sa Starčevićem, ali se vraćaju neobavljena posla. Članovi kluba se suprotstavljaju Starčevićевой želji da se makne Folnegović njegovim izborom za predsjednika kluba (umjesto Rukavine). Potpredsjednik postaje G. Tuškan.²⁶ Članovi kluba i središnjeg odbora vjerojatno smatraju da se »frankovci« Mile Starčević i Kumičić neće moći oduprijeti svim ostalim najuglednijim članovima vodstva, iako »Staroga« drže u svojim rukama. Stjecajem prilika, Folnegović se već tjedan dana nakon svog izbora za predsjednika kluba sam stavlja u položaj koji mu oduzima javnu potporu vodstva, a omogućava Franku da izvede raskol u ime tobožnjega »čistog« pravaštva.

Neposredno poslije sastanka središnjeg odbora Stranke prava, zagrebačka studentska omladina spaljuje na Jelačićevu trgu mađarsku zastavu. Ovim činom ona želi demonstrativno upozoriti kralja, koji boravi u Zagrebu kako bi svojim prisustvom potvrdio uspjeh Khuenova režima, da Hrvatska nije nipošto pretvorena u pokornu mađarsku pokrajinu. Pri tom događaju najaktivnije sudjeluju i Frankovi sinovi. I. Peršić, koji zajedno s njima agitira među omladinom po Frankovim uputama, priča da se protivio »gala« uniformi za studente prilikom kraljeva dolaska; on je to smatrao mamcem režima kako bi se stišalo studentsko ogorčenje zbog pisanja *Narodnih novina*, prema kojima kralj dolazi da vidi uspjeh nagodbe. U tom smislu napisao je za *Hrvatsku* pjesmu rugalicu koja je izmakla Frankovoj pažnji i naknadno izazvala njegov bijes, jer se bojao da se pjesma ne interpretira u »antidinastičkom« duhu. Razumije se da su i frankovački studenti obukli »gala« u skladu s Frankovom linijom »medene« dinastičnosti. Peršić se zbog toga zavadio s braćom Frank, ali im je sve »oprostio« kada su skinuli mađarsku zastavu sa slavluka na Akademičkom trgu.²⁷ On, dakako, nije shvaćao vezu između jednog i drugog postupka, jer nije poznao Frankove ciljeve. Uzmemo li u obzir redosljed događaja (najprije braća Frank skidaju zastavu, zatim ih zbog toga napadaju mađarski željezničari, najzad đačka skupština zaključuje spaljivanje mađarske zastave kao protest protiv zlostavljanja braće Frank) teško je oteti se dojmu da je Frank vukao u pozadini konce. Osim toga, i njegov ogorčeni protivnik S. Radić djeluje u istom pravcu, vođen dakako sasvim drugim motivima. Omladina koja spaljuje mađarsku zastavu neće se svrstati pod Frankovu zastavu nego će upravo pod Radićevim utjecajem nići iz njenih redova Frankov opasni protivnik — Napredna omladina. Istakla sam da se Frank godinu dana prije svega vojne krugove. U proljeće 1895. *Hrvatskoj* je, prvi put od njena sinova mogu nazrijeti prvi elementi Frankova oslona na bečke protudualističke, prije svega vojne krugove. U proljeće 1895. *Hrvatskoj* je, prvi put od njena osnutka, zabranjen ulaz u austrijski dio Monarhije. U interpretaciji pravaša krivac je bila dalmatinska vlada koja je uoči izbora htjela oslabiti utjecaj pravaša. Moguće je da i ova činjenica djeluje na Franka u vezi sa spaljivanjem

²⁶ Hrvatska 15, 30. XI 1895.

²⁷ HAZ, Peršić 4, 11.

mađarske zastave. Organ austrijskih generalâ *Reichswehr* stavlja se na stranu omladine. Izjave lista zvuče kao da nisu bez veze s Frankovom okolinom. *Reichswehr* ističe da je demonstracija protiv mađarske zastave posljedica toga što su neki mađarski željezničari na polumrtvo isprebijali dva studenta (braću Frank) i upozorava da upravo oni isti (mađarski političari) zahtijevaju strogu kaznu omladine, koji su branili krivce gaženja crno-žute zastave u Mađarskoj, a ova »ima trostruku važnost i glede monarha i glede vojske i glede Austrije«. Treba spomenuti i to da upravo u vrijeme spaljivanja mađarske zastave jača utjecaj bečkih kršćanskih-socijala u vezi s borbom oko potvrde K. Luegera za gradonačelnika Beča. Dakako da se i kršćanski socijali stavljaju na stranu omladine.²⁸ *Hrvatska* je, kao i *Obzor*, još od 1891. s pažnjom pratila protumađarske manifestacije K. Luegera, federalistički program kršćanskih socijala i njihovo ulagivanje Slavenima Monarhije. U proljeće 1895. *Hrvatska* precizira svoje stajalište prema kršćanskim socijalima u vezi s njihovom pobjedom na gradskim izborima u Beču. Ona želi uspjeh Luegeru i podupire njegovu borbu protiv lažnog liberalizma i, tobože, protiv premoći Nijemaca i Mađara, ali je rezervirana prema njihovu antisemitizmu. Razumije se da je Frank, kao pokršteni Židov, oprezan u vezi s kršćanskim socijalima. Uostalom, upravo njegovo porijeklo smetat će kasnije bržem uspostavljanju veza između frankovaca i kršćanskih socijala. Na svaki način, sam Frank govori u *Hrvatskoj* o predstojećem preokretu u Monarhiji s obzirom na uspjeh kršćanskih socijala u Beču.²⁹ Tako on zastupa isto »austrijsko« stajalište kao i tajnik biskupa Strossmayera Cepelić koji kaže: »Lueger je zapalio luč u Beču za svu monarhiju — pak će svanuti zora i nama.«³⁰

Spaljivanje mađarske zastave pozdravlja i brani sva javnost u Hrvatskoj, s izuzetkom mađarona. Obzoraši, uključujući i svećenike, vrlo su aktivni u organizaciji pomoći osuđenim omladincima. Demonstracija je izvedena u strogo dinastičkom duhu, a može se tumačiti ne samo kao protest protiv mađarske hegemonije nego i protiv kršenja nagodbe od strane mađarske vlade. Zbog toga su se s tim aktom mogli solidarizirati i najkonzervativniji elementi. Međutim, to nikako nije mogao uraditi Folnegović. Njega je taj događaj doveo u vrlo težak položaj. On je na srpanjskoj skupštini Stranke prava izjavio da ne treba dražiti mjerodavne koji bi mogli pomoći dolazak Stranke prava na vlast. No djelo omladine teško ugrožava tu mogućnost. Iako on dobro zna, da je sva javnost uz omladinu i da će njegova osuda spaljivanja zastave izazvati revolt, on ipak odlučuje da spasi pravac »modernog pravaštva« jednom nada sve nepopularnom izjavom. Zar smatra da ga Klub Stranke prava, koji se zbog njega suprotstavio Starčeviću, neće desavuirati? Na svaki način, Folnegović je morao biti svjestan rizika u koji se upušta.

Mađaroni su nastojali da mađarsku javnost i političare koji im prijete uvjere kako se javnost u Hrvatskoj ne osjeća solidarnom s tim aktom i upinjali se da Khuenove protivnike u Ugarskoj spriječe kako se tim događajem nebi okoristili u borbi protiv njega. Ovoj tendenciji trebalo je da posluži i izvanredna gradska skupština u kojoj je Khuenov eksponent N. Tomašić pred-

²⁸ *Hrvatska* 24. X 1895. *Obzor* 25. X 1895.

²⁹ *Hrvatska* 16. V, 30. IX 1895.

³⁰ SK, *Ostavština Mazzura* R 6491, Cepelić Mazzuri, 27. XI 1895.

ložio da se počasnim građanima Zagreba proglase ministar predsjednik Bánffy i Khuen, a mađarska je većina izrazila žaljenje zbog incidenta. Folnegović je doduše ustao protiv prijedloga i dao izjavu da se manjina bori protiv režima a za ravnopravnost Hrvatske i Ugarske, ali da ne bi »razdražio« mjerodavne, izjavljuje i to da nema smisla rušiti Bánffyja i Khuena dok se ne zna hoće li ili ne slijediti iza njih novi ustav. On opisuje obojici u zaslugu što je kralj došao u Zagreb. Franjo Josip se tom prilikom mogao uvjeriti u lažnost optužbe da jedna stranka suprotstavlja interese domovine i dinastije i da slabi u narodu prirodni osjećaj vjernosti prema zakonitom vladaru. Predložio je, dakle, rezoluciju prema kojoj je spaljivanje zastave isključivo djelo omladine, za koje ona treba da odgovara akademskom senatu! Prema tome, nema razloga da gradsko zastupstvo brani zagrebačko građanstvo od tendencioznih optužbi da je ono solidarno s omladinom. U svom komentaru, Folnegović poručuje budimpeštanskoj omladini, koja je odgovorila zagrebačkim studentima protudemonstracijama, da će oni isti omladinci, koji sada čame u tamnici, izljubiti mađarsku zastavu kada ona postane simbol bratstva i jednakopravnosti Ugarske i Hrvatske!³¹ Iako on ne želi da gradsko zastupstvo izrazi žaljenje zbog čina omladine, tendencija njegove izjave poklapa se s mađaronskim stajalištem: ona isto tako znači desolidariziranje s aktom omladine. Ne začuđuje, dakle, što sve budimpeštanske novine donose Folnegovićev govor i što u Zagrebu vlada opće uvjerenje da je on učinio uslugu Khuenu. I ban se služi Folnegovićevim govorom u reakciji protiv svojih mađarskih protivnika koji u spaljivanju zastave vide neuspjeh njegova režima u Hrvatskoj. Štaviše, i mađarski ministar predsjednik Bánffy poziva se na Folnegovića kada u mađarskom parlamentu odgovara interpelantima.³² Folnegović se brani da njegova politička taktika nije uperena protiv omladine i da nije rekao da većina pučanstva ne odobrava akt omladine, kako njegovu izjavu interpretira Bánffy. Stranka prava nije mogla uzeti na sebe čin s kojim nema veze, a mogao bi je baciti natrag na položaj u kojem je bila 1884. Ona je eminentno parlamentarna stranka, upozorava Folnegović. Ako napusti čvrsto tlo ustavnosti mogla bi se naći na stratištu.³³ Ova argumentacija više ne može spasiti Folnegovićevo vodstvo u Stranci prava. Njegov najmiliji san da na njenom čelu pregovara s moćnima — završen je.

Folnegovićeva izjava dolazi Franku kao naručena. Svojim pozivanjem na kraljevu zavjernicu, Frank se doduše izjasnio za dualizam, a napose još i za savez s Ugarskom, ali javno nije nikada održavao kontakt s vladajućim, mađarskim dualističkim krugovima kao Folnegović, nego je samo izražavao simpatije mađarskim nezavišnjacima. Starčević je očigledno obratio pažnju na taj moment, a ne na laskanje *Hrvatske* režimskim krugovima. On, dakle, vjeruje Franku da brani »čistu« pravašku ideju od »odmetnika« Folnegovića. U času spaljivanja mađarske zastave Frank je, u skladu sa svojom probečkom linijom, napustio taktiku simpatije prema mađarskim nezavišnjacima. Njihov prvak F. Kosuth optužio je tom prilikom ugarsku vladu što nije svom silom provodila

³¹ Hrvatska 21. X 1895.

³² SO, Smičiklas Strossmayeru 27. X, Obzor 23. X, Hrvatska 26. X 1895. Az 1892 évi februar hó 18-ára hirdedett országyülés képviselőházának naplója XXVI, sjeđn. 25. X 1895.

³³ Hrvatska 26. X 1895.

mađarsku državnu misao u Hrvatskoj i što nije dovoljno nadzirala hrvatsku autonomiju.³⁴ Spaljivanje zastave ugrožava pregovore Stranke prava s dualističkim faktorima, ali olakšava njen kontakt s bečkim protodualističkim elementima koji su bili u porastu i s kojima Frank sada računa. Ovo držanje bilo je izazvano i njegovom potrebom da raskol izvede u ime »čistog« pravaštva — javnim istupom protiv dualizma zbog Starčevića i opozicione javnosti.

Sutradan poslije Folnegovičeva govora, 22. listopada, A. Starčević je zajedno s Frankom, Kumičićem i Milom Starčevićem najavio istup iz Kluba Stranke prava i osnivanja Kluba »Čiste« stranke prava. Folnegović je, prema toj izjavi, isključio najstarije, radine i vjerne drugove iz važnih rasprava središnjeg odbora stranke, proglasio Strossmayera protektorom Stranke prava i izvještavao ga o njenom radu, osudio omladinu, koja nije uradila ništa protiv posvećene osobe vladara, dinastije i Monarhije, i najzad pridružio se onoj stranci koja djeluje protiv nezavisnosti i cjelokupnosti Hrvatske.³⁵ U vezi sa spomenutim pismom sastao se 24. listopada egzekutivni odbor Kluba Stranke prava i objavio slijedeće: Pod izgovorom da ustaje protiv Folnegovića, Frank je spremio udarac Stranci prava. Zlorabio je bolest »skroz obnemogloga prvaka«, naveo ga da istupi iz kluba a htio je klubu otetiti i *Hrvatsku*.³⁶ Folnegović je ušao u trag »tom zlotvorskom djelu«. Htio je pokazati da se ne radi o njemu, pa je predsjedničku vlast do zaključka kluba povjerio potpredsjedniku Tuškani. Potpisnici izjave pozivaju pravaše da ne nasjedaju spletkama koje smjeraju na razdvajanje Stranke prava. Starčević ostaje prvakom kao što je to bio prije nego što je dospio u Frankove ruke. U toj i drugim izjavama Frankovi protivnici, dakako, insistiraju da su pravaška načela na njihovoj strani.³⁷ Drugog studenoga počelo je izlaziti *Hrvatsko pravo*, u kojem Frank odgovara Starčevićevim pismom — optužnicom protiv Folnegovića. U atmosferi rata između *Hrvatske* i Frankova *Hrvatskog prava* sastaje se šestog studenog klub Stranke prava da »sudi« Folnegoviću. Klub se ne može solidarizirati s Folnegovićem nakon njegove izjave o omladini. U vezi s raskolom, to bi moglo izazvati odluku većine pravaša da se priključe onoj strani na kojoj je Starčević, a ne onoj koju predstavlja čovjek koji je otvoreno istupio u prilog omraženih dualističkih krugova. Klub dakle osuđuje Folnegovićevu izjavu i prima njegovu ostavku.³⁸ Drugog prosinca počinje izlaziti organ Frankovih protivnika *Hrvatska domovina*. Raskol između frankovaca i »domovinaša« gotova je činjenica.

³⁴ Országgyűlés, n. dj., XXVI, sjedn. 23. X 1895.

Odlomke iz rasprave o zastavi u ugarskom parlamentu donosi Kemény, n. dj., 413 i d.

³⁵ Hrvatska 28. X, Hrvatsko pravo 2. XI 1895.

³⁶ Frank može uspješno raspljivati starca izjavama njegovih protivnika o njegovoj senilnosti. Na čelu prvog broja Frankova *Hrvatskog prava* nalazi se svjedodžba dvojice liječnika koji potvrđuju da Starčević nije — senilan! U svom pismu u istom broju lista Starčević se žali što se tvrdi da je lud i da ima delirium tremens. Poslije raskola Frank vodi neke svoje pristaše Starčeviću kako bi ih uvjerio da on nije »lud«. Među njima bio je i Peršić, koji tvrdi da je starac doduše bio vrlo slab i da je ležao u krevetu, ali da je bio duševno svjež. No na drugom mjestu svojih uspomena i sam tvrdi da je Starčević »podjetinio« od senilnosti. Sve u svemu, igra sa Starčevićem bila je neljudska!

³⁷ Hrvatska 26, X 1895. Potpisnici izjave jesu: Tuškan, Boroša, Matina, Harambašić, Banjavčić, Jakčin i Žerjavić.

³⁸ Hrvatska 2, 4, 10. XI 1895.

Kao posmrtno zvano Starčevićov Stranci prava zvuči izjava baruna Ru-kavine, koji je, po mom mišljenju, bio najbliži Starčevićovim idejama do nje-gove bolesti. On je do Riječke konferencije 1892. bio vrlo aktivan. Poslije toga morao se pasivizirati jer nije odobravao novi smjer u stranci. On je želio po-vratak na Riječku rezoluciju 1892, tu posljednju manifestaciju tradicionalnog pravaštva, i njenu dopunu.³⁹ Dakako, povratka na staro pravaštvo nije više moglo biti. Ne zastupaju ni Frankovi protivnici njegove ideje. Oni slijede smjer umjerene opozicije kakva je bila i Neodvisna narodna stranka.⁴⁰ Zajednički program i ekonomski interesi (radi se o istim slojevima buržoazije i svećenstva) prirodno vode do koalicije između »domovinaša« i obzoraša. S druge strane, Frankova stranka vodi liniju bezuvjetnog vezivanja uz vrhove Monarhije. Njene radikalne, nacionalističke fraze, djelimično posuđene iz arsenala stare Stranke prava, osiguravaju joj potporu vječito nezadovoljne sitne buržoazije.

Z u s a m m e f a s s u n g

Diese Abhandlung stellt die Fortsetzung des Artikels: Die Grundprobleme der Politik der Rechtspartei 1878—87 (HZ XV, 1962) dar. Sie behandelt die Umwandlung der Rechtspartei die auf Grund der Prinzipien Ante Starčević's entstanden war, in die Frankpartei, welche entgegengesetzte Auffassungen vertrat.

Die bescheidene wirtschaftliche Entwicklung in den achtziger Jahren hatte den-och eine gesellschaftliche Differenzierung hervorgerufen. Die Interessen der brei-ten Volksschichten und des Bürgertums gerieten immer mehr auseinander. Daher konnte die Rechtspartei nicht mehr an der Spitze einer nationalen Volksbewegung bleiben, sie musste sich zur Vertreterin des Bürgertums entwickeln. Es war dies die mittlere und kleine Bourgeoisie. Den grössten Einfluss in der Rechtspartei hatten Kaufleute. Es ist klar, dass die neue soziale Basis eine Änderung der Auffassungen in der Rechtspartei — vom Radikalismus zum Konservatismus — hervorgerufen musste.

Auch in der Monarchie vollzogen sich bedeutende Umwälzungen. Die Zeit der relativen Festigung des Dualismus ging mit den Regierungen Tisza und Taffe zu Ende. In den Verhältnissen der achtziger Jahre war es für die Zeitgenossen schwer möglich, an eine Reorganisation der Monarchie zu glauben. Daher hatte die Rechts-partei auch mit ihrem Sturz gerechnet. Nun, in den neunziger Jahren, in den all-gemein unsicheren Verhältnissen der anfänglichen Krise des Dualismus, schien die Notwendigkeit einer neuen staatsrechtlichen Ordnung, in der man wenigstens einen weiteren Schritt zur Lösung der kroatischen Frage erwarten konnte, nicht mehr un-möglich. Daraus entsprang unter anderem auch die neue Einstellung der Rechtspartei zur Monarchie.

Der praktische Organisator der Rechtspartei in den achtziger Jahren war Fran Folnegović. Er selbst hatte den nationalen Radikalismus seiner Partei nicht geteilt,

³⁹ Hrvatska 13. XI 1895.

⁴⁰ Pokušaji s posredovanjem dalmatinskih i istarskih pravaša propadaju. Iz nji-hovih se izjava ipak vidi da osuđuju Folnegovićevo držanje prilikom spaljivanja mađarske zastave, ali da ipak stoje na strani domovinaša. Crvena Hrvatska i Hrvat-ska 2. XI 1895.

aber die Verhältnisse und der Einfluss Starčević's liessen den Sieg seiner Auffassung nicht zu. Erst seit 1889 fassen seine Ideen allmählich Wurzel. Von der Bedeutung und Popularität der Rechtspartei beeinflusst, von der Wichtigkeit Kroatiens für die Monarchie und Dynastie überzeugt, vertrat Folnegović den Standpunkt, dass die Vertreter der Rechtspartei über die Lösung der kroatischen Frage mit den wichtigsten Faktoren der Monarchie beraten müssten. Vorbedingung dafür war natürlich die Entfernung des hochverräterischen Stempels, den die Starčević-Idee, Kvaterniks Aufstand und die Vorgänge in den achtziger Jahren der Rechtspartei aufgedrückt hatten. Wir stehen hiermit vor dem Ausgangspunkt der Auffassungen Dr. Joseph Franks. Es ist daher natürlich dass ihn Folnegović als »Verbündeten« und Mitglied der Rechtspartei sehen wollte.

Dr. Joseph Frank war jüdischer Abstammung und hatte als Advokat Gelegenheit, die schweren Verhältnisse kennenzulernen, die den Fortschritt der heimischen Bourgeoisie hemmten. Sein grenzenloser Ergeiz, eine wichtige Rolle in der Politik zu spielen und darum in den bürgerlichen Kreisen populär zu werden, diktierte ihm die Idee, die finanziellen Verhältnisse zwischen Kroatien und Ungarn zu studieren, die ungarischen Behauptungen, Ungarn hielte Kroatien aus, zurückzuweisen mit der Folgerung der Notwendigkeit der finanziellen Selbstständigkeit Kroatiens, des grössten Wunsches der kroatischen Bourgeoisie. Seine Kozeptionen waren mit jenen des *Zentrums* des Grafen Drašković identisch. Einige Vertreter der kroatischen Aristokratie wollten nämlich eine oppositionelle Gruppierung mit dem Program der »Reinheit« des Ausgleichs organisieren, da ja Khuen und seine »Nationalpartei« die systematischen Verletzungen des Ausgleichs ungarischerseits duldeten. Vor allem aber rechnete das Zentrum mit der Hilfe der Dynastie an die loyale kroatische Aristokratie, aus deren Mitte ein Banus die kroatischen Verhältnisse auch im Rahmen des Dualismus verbessern sollte. Die Hilfe der Krone blieb natürlich aus, die Idee selbst liess ihre Spur auch bei Frank.

Die dualistische Auffassung und die praktischen Bemühungen in der finanziellen Frage zeigen Frank bei seinem Eintritt in die Rechtspartei als leibhaftigen Gegensatz zu Starčević, der den Dualismus verdammt und im Einklang mit seiner Politik der »Negation« jede praktische opportunistische politische Tätigkeit zurückwies. Noch im Jahre 1889 trat Frank im Landtag als Gegner Starčević' auf. Ein Jahr später wurde er sein Fürsprecher und Mitglied der Rechtspartei. Gerade die Vorgänge dieses Jahres überzeugten Frank anscheinend, dass die Rechtspartei im Begriff sei, von ihrer radikalen hochverräterischen Idee abzurücken. Folnegović' vorsichtige, tastende Versuche in dieser Richtung wurden vorläufig noch von den traditionellen Auffassungen überschattet. Erst nach dem Eintritt Franks in die Partei wird die allmähliche Entwicklung, die zur völligen Preisgabe der ursprünglichen Starčević-Idee führt, sichtbar.

Die meisten führenden Mitglieder der Partei widersetzten sich zunächst Franks Eintritt in die Partei, weil er mit ihr nichts gemeinsames hatte. Es scheint aber, dass die schweren materiellen Verhältnisse des Parteiorganes, die Frank sanierte, sie dazu nötigten. Man kann annehmen dass Frank für seine materielle Hilfe die Bedingung der Übernahme der Redaktion des Parteiblattes stellte. Das war für ihn die beste Möglichkeit, auf die Linie der Rechtspartei Einfluss zu nehmen. Zur Verwunderung der kroatischen Öffentlichkeit geschah also das bestimmt nicht alltägliche Ereignis, dass ein homo novus sofort zum grössten Einfluss in einer Partei aufstieg.

Schon 1892 wurde klar, dass die traditionelle Rechtspartei im Sterben lag, zur selben Zeit erkannte man aber auch, dass Frank der Führer der Rechtspartei geworden war.

Die Franksche Richtung wurde sichtbar in einer flauen Opposition gegen den Banus, die schon zur behutsamen Schmeichelei hinneigte, in fortgesetzten Beteuerungen, die Rechtspartei sei nicht hochverräterisch, sondern dynastisch und ihre Ziele seien weder zum Schaden Österreichs noch Ungarns. Diese Versicherungen sollten die Spitzen der Monarchie zu einer neuen wohlwollenden Einstellung gegenüber der Rechtspartei bewegen und sie überzeugen, dass ihre Vertreter würdig seien, Unterredungen über die kroatische Frage zu führen. Daher gab das Parteiorgan allmählich alle Ideen auf, die für die Spitzen der Monarchie unannehmbar waren: Die Verherrlichung Russlands, das slavische Solidaritätsgefühl und vor allem die Eintracht mit den Serben. Frank war nicht prinzipiell antiserbisch gesinnt. Als die Serben während des bosnisch-herzegovinischen Aufstandes verfolgt wurden, nahm sich Frank ihrer an. Nun aber erkannte er wohl, dass die Regierungen der dualistischen Monarchie genötigt seien, eine Nation gegen die andere auszuspielen. Die Zusammenarbeit der Regierenden mit der Rechtspartei müsste daher zugleich auch bedeuten, dass sich das Regime, umgekehrt als es bei Khuens Regierung der Fall war, auf die kroatische Bourgeoisie gegen die serbische stützt. Was war daher natürlicher als Franks Versuch, den Hochverrat den Serben in die Schuhe zu schieben, umso mehr, da die Monarchie ja im Begriff war, ihren überragenden Einfluss in Serbien einzubüßen. Die systematische antiserbische Propaganda wird nun zum Kennzeichen der Frankpartei.

Frank betonte immer wieder dass die Kroaten die Lösung der nationalen Frage innerhalb der Monarchie anstrebten. Dies bedeutete die Preisgabe des Grundsteins der Starčević-Idee — dass nämlich Kroatien keine gemeinsamen Angelegenheiten mit den anderen Ländern der Monarchie habe. Eine konkrete Stellungnahme über die Lösung der nationalen Frage wies Franks Blatt nicht auf. Am Anfang der neunziger Jahre war dies auch nicht möglich, denn Frank konnte noch nicht erkennen, mit welchen herrschenden Gruppen er in Fühlung treten sollte. Der Dualismus befand sich zwar im Verfall, aber die antidualistischen Elemente waren noch schwach. Daher finden wir in seinem Blatte mehrere Kombinationen, vom revidierten Ausgleich bis zum Trialismus und Föderalismus. In der politischen Situation zu Anfang der neunziger Jahre sah Frank nur einen festen Punkt — nämlich die Krone und etwas später das Heer. Um die Loyalität der Rechtspartei zu beweisen, stellte er in der Landtagsadresse der Rechtspartei 1892 fest, dass ihre nationalen Forderungen mit dem königlichen Vereidigungsakt vom Jahre 1867 zusammenfielen. Wie bekannt gewährleistet aber dieser königliche Vereidigungsakt den Dualismus. Mit dieser Adresse hat Frank nun die Rechtspartei glücklich auf den dualistischen Standpunkt gebracht. Wie auch der Banus betonte, war ja eben der königliche Vereidigungsakt der Ausgangspunkt der Politik seiner »Nationalpartei«. Frank versicherte aber immer wieder dass er Gegner des Dualismus sei, während er in der Praxis eine dualistische Politik führte. In den gegebenen politischen Verhältnissen war seine Taktik das beste Mittel in Erwartung der Klärung der allgemeinen Situation in der Monarchie, die die Machtverhältnisse zwischen den dualistischen und antidualistischen Kreisen zeigen würde. Natürlich erhob sich in der Rechtspartei ein grosser Widerstand gegen das dualistische Programm. Frank überwand jedoch alle Schwierigkeiten,

Eben die Adresse ist der Ausdruck des endgültigen Sieges der neuen Richtung über die Starčević-Idee.

Starčević selbst war alt, senil und krank und schien die Vorgänge nicht ganz zu erfassen. In seinen seltenen Reden und Artikeln vertrat er nach wie vor seine Auffassungen aus den sechziger Jahren. In persönliche Intrigen verwickelt die sich um die Führung der Rechtspartei entspannen, wurde er immer mehr an Frank gebunden. Unter dem Deckmantel von Starčević' verehrtem Namen, immer wieder betonend, er vertrete die alte »reine« Rechtsparteiidee, gelang es Frank, die alte Rechtspartei in eine Partei zu verwandeln, die an Konservativismus die bisher einzige mässige Opposition — der Strossmayerpartei — weit überbot.

Die richtige Todesstunde der Rechtspartei schlug erst 1894 mit ihrem neuen Programm, das in vorläufiger Zusammenarbeit mit der Strossmayerpartei formuliert wurde. (Nach der Annahme des Programms gingen die beiden Parteien wieder auseinander.) Es war dies das offizielle Programm aller gemässigten oppositionellen Parteien bis zum Ende der Monarchie. Wie das Programm der Strossmayerpartei aus dem Jahre 1884 (das Starčević abgelehnt hatte) steht auch dieses zwischen dem Dualismus und dem Trialismus. Es enthält die Forderungen der Rechtspartei nach Vereinigung der kroatischen Länder, Bosniens und der Hercegovina und eventuell auch der slovenischen Länder im Rahmen der Habsburger Monarchie. Damit wird der Rahmen der Monarchie offiziell als Programm der Rechtspartei anerkannt. Damit verschwindet die Starčević-Idee, die den Rahmen der Monarchie für Kroatien ablehnte und nur den gemeinsamen Herrscher anerkannte, endgültig von der politischen Bildfläche. Die Rechtspartei bestand nicht mehr, nur ihres Namens bedienen sich von nun ab etliche politische Gruppen, die mit der Starčević-Idee nichts mehr gemeinsam haben.

Wie gesagt, hat Frank den dualistischen Standpunkt eingenommen, obwohl er dies nie zugab und sich wohl hütete, offen mit den dualistischen Faktoren zu verkehren. Um seinen Versicherungen, dass die Rechtspartei keine Feindin Ungarns sei, Ausdruck zu verleihen, trat er vor der Öffentlichkeit lieber mit der Unabhängigen als mit der regierenden Partei in Fühlung. Folnegović hingegen scheute sich nicht, ganz offen den dualistischen Standpunkt einzunehmen, ja sogar nach Bosnien zu fahren und das Regime Kálláys zu loben. Daher war es Frank auch möglich, ihn bei Starčević als »Verräter«, sich selbst als Vertreter der »reinen« Rechtspartei hinzustellen.

Die antidualistischen Elemente in Österreich traten immer stärker hervor. Die Christlich-Sozialen machten auf Frank grossen Eindruck. Allerdings blieb er vorläufig reserviert wegen ihres Antisemitismus. Es scheint, dass er um das Jahr 1895 mit Offizieren aus dem Kommando in Zagreb in Fühlung trat. Es entwickelte sich allmählich seine Auffassung, dass die antidualistischen hohen Offiziere den König bewegen könnten, die kroatische Frage auch gegen Ungarn zu lösen.

Franks Diktatur war für den grössten Teil der angesehenen Mitglieder der Rechtspartei nicht mehr erträglich. Es kam daher zur Spaltung aus persönlichen Gründen (die Gegner Franks hatten ja auch den Rahmen der Monarchie akzeptiert, aber die spätere Entwicklung brachte die beiden Gruppen auch prinzipiell auseinander) in Franks *Reine Rechtspartei* und die *Rechtspartei*, die sich 1903 mit der Strossmayerpartei fusionierte und später zur wichtigsten kroatischen Partei in der kroatischserbischen Koalition wurde.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Tajnik redakcije:

IVAN KAMPUŠ

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB